

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1987

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΙΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

Συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 83 τοῦ Ὀργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας, «Κατὰ τὴν τελευταίαν συνεδρίαν τοῦ Δεκεμβρίου... ὁ Πρόεδρος πραγματεύεται, εὐλήπτως δι' ὅλους, θέμα τῆς εἰδικότητος αὐτοῦ». Ὡς θεράπων τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας ἔκρινα σκόπιμον καὶ ὡφέλιμον νὰ δμιλήσω λαβὼν ὡς θέμα: τὴν «Συνάντησιν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας». Θέμα πολύπλευρον, ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἐπίκαιρον, διὰ τὸ δποῖον ὁ δμιλῶν προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ ἴδιας-προσωπικὰς ἐρμηνείας, πρὸς ἀντίκρουσιν ἀντιθέτων ἀπόψεων ἐπιστημόνων τινῶν τῆς Δύσεως.

Προεισαγωγικῶς λεχθήτωσαν τὰ ἔξῆς: Ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ δευτέρου αἰῶνος μ.Χ. ἐμφανίζεται νέα τις φάσις ἐξελίξεως τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς Γραμματείας. Αἱ ἔξωθεν ἐπήρειαι καὶ αἱ ὀσημέραι αὐξανόμεναι ἀντιδράσεις κατὰ τῆς νέας Θρησκείας, ὡς καὶ αἱ δημιουργηθεῖσαι συνθῆκαι ἐκ τῶν ἐπαφῶν τῶν

δόπαδῶν τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, ἀπήτουν ζωηροτέραν καὶ βαθυτέραν γραμματειακὴν καὶ φιλολογικὴν ἀπόδειξιν τῶν ἀληθειῶν τῆς νέας Θρησκείας. Οὕτω πως ἀπὸ τοῦ β' αἰ. ἡ χριστιανικὴ Γραμματεία, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, ἤρχισε νὰ αὐξάνῃ εἰς ἔκτασιν, ἀλλὰ καὶ εἰς βάθος. Προσφέρει δὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ διαχωρισμοῦ εἰς διακεκριμένας μορφὰς γραμματειακὰς καὶ εἰς ὁμάδας καὶ ὁμοταξίας φιλολογικὰς καὶ τέλος, ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν συγγραμμάτων, εἰς ἐπὶ μέρους κλάδους.

Τὴν ἰσχυροτέραν ὁμάδαν ἀποτελοῦν τὰ λεγόμενα ἀπολογητικὰ¹ συγγράμματα, συνταχθέντα πρὸς ἄμυναν καὶ ὑπεράσπισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ἐπιθέσεων ἀπὸ μέρους τόσον τῶν ἐθνικῶν, ὅσον καὶ τῶν Ἰουδαίων. Ἡ δημοσίᾳ γνώμῃ, ἡ μεγάλη μᾶζα τῶν πεπαιδευμένων ἐθνικῶν, ἡ κρατικὴ ἔξουσία κατεδίωκον τὴν νέαν Θρησκείαν διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Χριστιανοί, οἵτινες διέθετον φιλοσοφικὴν καὶ δικανικὴν ἴκανότητα, ἀνάλογον τῆς ἐποχῆς των, ἥσθιάνοντο ἑαυτοὺς οἴκοθεν ὑποχρεωμένους, ὅπως ἄμυνθοῦν κατὰ τῶν ἔξωθεν ἐπιθέσεων. Οὕτω πως προῆλθον αἱ Ἀπολογίαι. Αἱ εἰς ἐθνικήν τινα διεύθυνσιν ἀπευθυνόμεναι Ἀπολογίαι προσπαθοῦν νὰ ἐμφανισθοῦν ἐν τῇ μορφῇ τοῦ ἀπολογητικοῦ λόγου. Τούναντίον, αἱ πρὸς Ἰουδαίους Ἀπολο-

1. Ἡ περὶ τῆς Ἀπολογητικῆς Γραμματείας βιβλιογραφία εἶναι πλουσιωτάτη, ἣν ἀνευρίσκει τις εἰς τὰ συστηματικὰ πατρολογικὰ συγγράμματα τῶν Bardenhewer, Quasten, Altmeyer, ὡς καὶ εἰς τὰ σχετικὰ κεφάλαια περὶ ἑκάστου τῶν Ἀπολογητῶν. Πλείονα βιβλιογραφίαν ἀνευρίσκει τις καὶ εἰς τὰ Ἑλληνικὰ συστηματικὰ πατρολογικὰ συγγράμματα τῶν Κων. Γ. Μπόνη, Χριστιανικὴ Γραμματεία, ἢτοι φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ Ἰστορία τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Τόμ. πρῶτος, Οἱ λεγόμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες, Ἐν Ἀθήναις 1977 (Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ πλουσιωτάτη βιβλιογραφία ἐπὶ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς Ἐκκλησίας). — Παναγ. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία. Τόμ. 1-3, Θεσ/κη 1976-1978-1987 (Πλουσιωτάτη βιβλιογραφία εἰς ὅλα τὰ εἰδή τῆς χριστιανικῆς Γραμματείας). — Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, Πατρολογία, τόμ. Α΄ (Εἰσαγωγή, Β΄ καὶ Γ΄ αἰών), Ἀθ. 1977.

γίαι, δλιγάτεραι εἰς ἀριθμόν, περιβάλλονται κατὰ προτίμησιν τὸ ἔνδυμα τοῦ φιλολογικοῦ διαλόγου, ἀσφαλῶς ἐκ τῆς συναισθήσεως ὅτι ἵστανται ἐγγύτερον πρὸς τὰ διδάγματα τῆς Π.Δ. αἱ δι’ ἀποκαλύψεως Χριστοῦ χριστιανικαὶ Ἀλήθειαι· καὶ ἐπομένως αἱ τυχὸν διαφοραὶ ἐπρεπε ἐν ἀδελφικῷ πνεύματι νὰ ἐκτίθενται ἐκατέρωθεν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Βίβλου.

Oἱ Ἀπολογηταὶ προήρχοντο ἐκ τοῦ κύκλου τῶν μεμοριαμένων. Εἶχον σπουδάσει εἰς τὰς ἔθνικὰς ρητορικὰς Σχολάς. Ἐκ τούτου δὲν ἡδύναντο νὰ ἀποφύγουν τὴν χρησιμοποίησιν τῶν φιλολογικῶν μεθόδων τῶν ἔθνικῶν συγγραφέων. Ἐν τε τῇ ἀμυντικῇ καὶ τῇ ἐπιθετικῇ προσπαθείᾳ τῶν ὑπεισέρχονται κατ’ ἀνάγκην εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς δοξασίας τῶν ἀντιπάλων τῶν καὶ ἐπιδιώκουν νὰ καταδείξουν τὰς τυχὸν ὑπαρχούσας σχέσεις Χριστιανισμοῦ καὶ Ἐθνισμοῦ, ἄμα δὲ καὶ τὰς ἀντιθέσεις τούτων.

Ἡ ἐπιστήμη τῆς σήμερον οὐ μόνον τὴν πνευματικὴν γνωρίμιαν ἀρχαϊκοῦ κόσμου καὶ χριστιανικοῦ δέχεται, ἀλλ’ ἐρευνᾷ ν’ ἀνακαλύψῃ τόσον τὴν εἰς βάθος, ὅσον καὶ τὴν εἰς ἔκτασιν ἐπίδρασιν τοῦ πρώτου ἐπὶ τοῦ δευτέρου, ὡς καὶ κατὰ πόσον ὁ ἀδιάλλακτος ἀνατροπεύς, ὁ ἐνδοξος νικητὴς Χριστιανισμός, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀληθής κληρονόμος καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἡττηθέντος Ἐλληνισμοῦ, ἥ ἀπλοῦς διαμορφωτὴς καὶ διακοσμητὴς τοῦ Οἴκου του διὰ τῆς χρησιμοποίησεως φιλοσοφικῶν, λογοτεχνικῶν, καλλιτεχνικῶν καὶ ἄλλων παραστατικῶν ἀρχαϊκῶν προτύπων. Τὸ θέμα εἶναι τεράστιον καὶ ἡ ἐπιστήμη ὁφείλει πολλὰ εἰσέτι νὰ συνεισφέρῃ διὰ τὴν πολύπλευρον διαλεύκανσίν του. Ἀπό τινων δὲ δεκαετηρίδων ἥρχισε καὶ παρ’ ἡμῖν νὰ ἐγείρηται ζωηρὸν τὸ ἔνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων τῆς ἐξιχνιάσεως τῶν σχέσεων Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, μία δὲ σειρὰ ἀξιολογωτάτων μελετῶν εῖδε τὸ φῶς

τῆς δημοσιότητος².

‘Αλλ’ ὄφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι οὐ μόνον παρ’ ἡμῖν, ἀλλ’ οὐδὲ καὶ παρὰ τοῖς ἔνοις ἡρευνήθη πηγαίως καὶ συγκριτικῶς τὸ θέμα, οὔτε εἰς βάθος οὔτε καὶ εἰς ἔκτασιν, ὥστε νὰ ίκανοποιῇ ἡμᾶς σήμερον. Ἀπαιτεῖται λίαν αὐστηρά, συστηματικὴ καὶ σύντονος συγκριτικὴ καὶ φιλολογικοϊστορικὴ μελέτη τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων μετὰ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. Πρωτοπόροι τοῦ ἔργου τούτου δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν δύο ἐξαίρετοι φιλόλογοι, ἢτοι ὁ *Geffcken*³ καὶ ὁ *Eduard Norden*⁴. Πάντως ἀμφότεροι ὅρμωνται ἐκ τῆς μὴ ἀποκρυπτομένης ύπερεκτιμήσεώς των πρὸς τὸν πνευματικὸν κόσμον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἐπὶ μειώσει τῆς γραμματειακῆς παραγγῆς τῶν πρώτων χριστιανῶν συγγραφέων.

‘Ως ἔγραφον καὶ ἄλλοτε⁵, ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, εἰς τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐκκινήσεώς της, δέχεται τὴν ἀγαθὴν ἐπίδρασιν τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἵδιᾳ ἐν τῇ Λατρείᾳ καὶ τῇ ἡθικοθεολογικῇ καὶ θρησκευτικῇ ἡ κατηχητικὴ ἐποικοδομῆ καὶ διδαχῆ. Μετὰ μικρόν, ἀξιοποιεῖ τὰ ἀγαθὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ μορφωτικὸν ἰδεῶδες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων προσδέχεται καὶ διαμορφοῖ κατ’ ἴδιον τρόπον, πρὸς καλλιέργειαν, ψυχικὴν καὶ σωματικὴν, τοῦ θαυμασίου πλάσματος τοῦ Δημιουργοῦ, ἢτοι τοῦ

2. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τὰ ἔξῆς ἔργα: Παναγ. Μπρατσιώτου, *Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς* ἐν ἀντιθέσει καὶ συνθέσει. *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* ἔτ. 1957, σ. 278-3-4 (βιβλιογρ.). Στίλπωνος Κυριακίδου, *Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Χριστιανισμός*. Ἀλεξάνδρεια 1953. Γρηγ. Ἀνδρουτσοπούλου, *Ο Ἑλληνισμὸς ύποφήτης τοῦ Χριστιανισμοῦ*. Ἐν Ἀθ. 1955 κ.π.ἄ.

3. *Zwei griechische Apologeten. Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern*. Leipzig und Berlin Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1907, XLIII+332.

4. *Die antike Kunstprosa, vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. B. G. Teubner, Stuttgart 1958, Bd. I, XX + 450 + 22 Nachträge. Bd. II, 451-968 + 20 Nachträge. Fünfte unveränderte Auflage des Jahres 1898.

5. Κων. Γ. Μπόνη, *Σκέψεις ἐπὶ συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων*. Ἀθῆναι 1972 σ. 7 ἐ.ἔ.

ἀνθρώπου. Πλατωνικὴ καὶ Νεοπλατωνικὴ Φιλοσοφία, Στοὰ καὶ Ἐ-
πικούρειοι δίδουσι τὰ ἐξαίρετα προϊόντα τῆς διδασκαλίας των διὰ
τὴν ἡθικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθό-
δοξος Ἑκκλησία οὐ μόνον ἐπιδοκιμάζει, ἀλλὰ καὶ θεωρεῖ ταῦτα τὰς
πρώτας βάσεις τῆς ἡθικῆς ἐποικοδομῆς τῶν πιστῶν της.

Ἐτι μᾶλλον, ἡ Ἑκκλησία ἡμῶν πρώτη, στοιχοῦσα τῷ παρα-
δείγματι τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν Ἑλλη-
νικὸν κόσμον, τὸν κόσμον ἴδιᾳ τοῦ πνεύματος, τὸν ὅποιον κατα-
βάλλει προσπαθείας, ὅπως προσεταιρισθῇ, ἐχθρικῶς διακείμενον τὸ
κατ' ἀρχὰς πρὸς τὴν νέαν Θρησκείαν. Καὶ πάλιν τὸ ἐπιτυγχάνει.
Τολμᾶ μάλιστα τὴν ἀγνοτέραν σκέψιν τῶν σοφῶν Ἑλλήνων νὰ
προσαρμόσῃ πρὸς τὰ χριστιανικὰ ἰδεώδη. Καὶ πάλιν τὸ ἐπιτυγχά-
νει. Γλῶσσα ἑλληνική, σκέψις ἑλληνική, ἀγωγὴ καὶ παιδεία ἑλλη-
νική, δρολογία φιλοσόφων Ἑλλήνων, ποίησις, τέχνη, ρητορεία, τὰ
πάντα τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ἑκκλησίας. Καὶ αὕτη ἀξιο-
ποιεῖ ταῦτα εὐστόχως· οἰκειοποιεῖται ταῦτα· διερμηνεύει κατὰ τὰς
ἀρχὰς της τὰς ἐννοίας καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν φιλοσοφικῶν διδα-
γμάτων· ἐκχριστιανίζει ἐν πολλοῖς ταῦτα· διερμηνεύει ταῦτα μετα-
φυσικῶς καὶ ἐφαρμόζει τὰ ἐγκρυπτόμενα διδάγματα τούτων ἐπὶ τῶν
ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης προμηνύει τὸν
σταυρωθέντα Λυτρωτήν· οἱ δώδεκα Ὄλύμπιοι Θεοὶ προμηνύουν
τοὺς δώδεκα ἀποστόλους. Ἀρχαῖοι μῦθοι, θεοὶ καὶ ἡμίθεοι, ἥρωες
καὶ ἀνθρωποποιήσεις ἀρετῶν καὶ κακιῶν, προσαρμόζονται πολλά-
κις ὑπὸ τῆς Ἑκκλησίας εἰς τὰ ζῶντα πρότυπα τῶν ἀγίων της, τῶν
ἀρχῶν της καὶ τῶν δογμάτων της. Μετατρέπονται εἰς σύμβολα, εἰς
εἰκόνας, εἰς παραστάσεις· ἀκόμη καὶ τὰ ζῷα καὶ τὰ πτηνὰ καὶ οἱ
ἀστέρες, μάλιστα δ' ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ πάντα τὰ ἄστρα με-
ταβάλλονται εἰς ἱερὰ κοσμήματα τῶν χριστιανικῶν Ναῶν, πρὸς
συμβολικὴν καὶ μεταφυσικὴν παράστασιν τοῦ κόσμου τῆς Δημι-
ουργίας.

Kai πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν διακοσμήσεις τῶν χριστιανικῶν Ναῶν καὶ σύμβολα ἵερὰ πρὸς διδαχὴν τῶν χριστιανῶν. Ἡ Ἐκκλησία ἀπεδέχθη ταῦτα ἐν ἐπιγνώσει. Δὲν ἐκβιάζουσι τὴν Ἐκκλησίαν τὰ ἀρχαϊκὰ πρότυπα πρὸς Ἐξελληνισμὸν ταύτης. Πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ἡ Ἐκκλησία ἡ Ἑλληνορθόδοξος, οὐσα ἐξ ἀρχῆς Ἐκκλησία ζῶσα καὶ δράσεως καὶ Ἐκκλησία προόδου, δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐκμεταλλευθῇ πᾶσαν ἐγκρυπτομένην ἀξίαν, μεταφυσικὴν ἢ ἡθικὴν ἢ μορφωτικὴν εἰς πάντα τὰ εἰδη, ἅτινα παρήγαγεν διθαυμαστὸς Ἑλληνικὸς πολιτισμός, καὶ κατορθώνει νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐπ’ ὧφελείᾳ αὐτῆς ἀπαξάπαντα τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, ἐκχριστιανίζοντας οὐχὶ τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ τοὺς εὐχύμους καρποὺς τούτου εἰς ἴδιαν χρῆσιν λαβοῦσα, ἥδυνει δι’ αὐτῶν, εὐγεστοποιεῖ καὶ καθιστᾷ οὕτω περισσότερον εὐπρόσδεκτον τὸν ξένον καὶ μυστηριακόν, διὰ τοὺς ἐξ Ἐθνῶν προσερχομένους, χαρακτῆρα τῆς Νέας Θρησκείας.

Συνάντησις Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς Γραμματείας

A) *Aἱ ἀντιθέσεις*

Δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ διαπραγματευθῶμεν ἐν θέμα καὶ καθ’ ἔαυτὸ σπουδαῖον, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῶς τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρον, ἀκόμη καὶ σήμερον. Διότι αἱ γνῶμαι πολλῶν ἐρευνητῶν, φιλολόγων, φιλοσόφων καὶ θεολόγων διίστανται ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τῆς συναντήσεως τῶν δύο κοσμοθεωριῶν, Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, τῶν θεμελιωδῶν ἀντιθέσεων τούτων, τῶν ἐκ τῆς συναντήσεως ἐπελθουσῶν ἐπιδράσεων καὶ τῶν συνθετικῶν στοιχείων, τῶν ἐμφανισθέντων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς χριστιανικῆς Γραμματείας. Ἀλλαις λέξειν, ἡ συνάντησις τῶν δύο τούτων κόσμων, ἀπέβη ἐπὶ ζημίᾳ ἢ ἐπ’ ὧφελείᾳ τοῦ νεοφύτου Χριστιανισμοῦ καὶ ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ παλαιφάτου Ἑλληνισμοῦ ἢ ἀκόμη ἐπὶ μειώσει τῶν ἀξιῶν καὶ πνευματικῶν ἀρχῶν ἀμφοτέρων; Εἶναι πραγματικαὶ

αἱ ἀκραῑαι θέσεις τῶν ἐκπροσώπων ἀρχῶν ἀμφοτέρων; Εἶναι πραγματικαὶ αἱ ἀκραῑαι θέσεις τῶν ἐκπροσώπων τῶν δύο τούτων κόσμων μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐπιστημόνων, τῶν μὲν ὑποστηριζόντων τὸν *de facto* Ἐξελληνισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῶν δὲ ἀγωνιζομένων ν' ἀποδείξωσι τὸν μερικὸν ἢ δόλικὸν Ἐκχριστιανισμὸν τοῦ Ἐλληνισμοῦ⁶;

Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ ὡς ἄνω ἔρωτήματα προσεπάθησεν, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, νὰ διατυπώσῃ μετὰ πολυμαθείας καὶ κριτικῆς δυνάμεως, ὁ κλασικὸς Γερμανὸς φιλόλογος Eduard Norden εἰς τὸ μνημονευθὲν κλασσικὸν ἔργον του, τ. II, 452 ἐ.ἔ. "Ἄς παρακολουθήσω μεν λοιπὸν τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ μεγάλου τούτου ἐπιστήμονος φιλολόγου, ἐν τῇ πεποιθήσει δτι καὶ πολλὰ ἔχομεν νὰ διδαχθῶμεν, ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρήματα ν' ἀντλήσωμεν πρὸς ἀντίκρουσιν ὠρισμένων ἀκραίων θέσεων αὐτοῦ. Λέγει λοιπὸν ὁ Eduard Norden: 'Ἐλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς εἶναι δύο κοσμοθεωρίαι, ἀποκλείονται κατὰ βάσιν ἀλλήλας. Τὰ ἀρχαῖα παρῆλθον, ἡ δὲ νέα «περίοδος» τοῦ Χριστιανισμοῦ ἥρξατο ὡς πράγματι «νέα» καὶ ἄνευ σχέσεως ἢ ἀναφορᾶς πρὸς τὴν παλαιάν. Παρὰ τὴν αὐστηρὰν θέσιν του, δὲν ἀρνεῖται ὁ σ. καὶ τινας «ἐξαιρέσεις» συσχετισμοῦ καὶ συνεργασίας. Ἐν τῇ συγκρίσει πάντως τῶν δύο Γραμματειῶν ἐξαίρει οὗτος τὰς ἐξῆς ἀντιθέσεις:

α. Ἡ χριστιανικὴ Γραμματεία στερεῖται τοῦ ἀγαθοῦ τῆς

6. Εἰς ἐκεῖνον, δόποιος θὰ θελήσῃ νὰ ἀσχοληθῇ εὐρύτερον καὶ βαθύτερον περὶ τὰς ἰδεολογικὰς καὶ θεωριακὰς ἀντιθέσεις ἀφ' ἐνὸς Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, συνιστῶμεν νὰ διεξέλθῃ πρώτιστα πάντων τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Überweg-Praechter, I, 405-409, 486-590, 590-671. Εἰς τὸ κλασσικὸν τοῦτο ἔργον ἐκτίθενται τὰ συστήματα πάντων τῶν φιλοσόφων ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Α΄ μ.Χ. αἱ. μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ΄ αἱ. Διὰ τὴν Ἰουδαϊκὴν σκέψιν καὶ τὴν σχέσιν ταύτης πρὸς τὸν Ἐλληνισμόν, ἔνθ' ἄν. σ. 566-578. Ἐνταῦθα καὶ περὶ τῆς Πλατωνικῆς καὶ Νεο-Πλατωνικῆς Φιλοσοφίας, περὶ Πυθαγορείων, Στωϊκῶν καὶ Ἐπικουρείων.

ἐλευθερίας τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας. Ἡ ἀρχαία σκέψις, μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς, τῆς καὶ κλασσικῆς, δὲν ἀναγνωρίζει αὐθεντίας, ἀκόμη καὶ ἔναντι τῶν Θεῶν ἵσταται μεθ' ὑπερηφάνου ἀνθρωπίνης ἀνεξαρτησίας. Ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἀτόμου καθίστατο ἐπὶ μᾶλλον μεγαλυτέρᾳ, ἐκδηλουμένῃ ἐν τε τοῖς αἰσθήμασι καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ πνεύματος. Τούναντίον, ὁ Χριστιανισμὸς κατήργησε τὴν αὐθεντίαν καὶ κατέλυσε τὴν ἀτομικότητα καὶ δὴ καὶ κατὰ τρόπον διττόν. Ἀφ' ἐνὸς ἔναντι τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ Θρησκεία ἦτο ἴστορικῶς ἀποκαλυφθεῖσα, παρασχοῦσα εἰς τοὺς πιστοὺς ἀπόλυτον ἐγγύησιν τῆς Ἀληθείας καὶ ἄμα ἀπόλυτον βεβαιότητα τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀτόμου. Ἀφ' ἑτέρου ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων. Ἔκεινοι, οἵτινες ἵσταντο ἐν ταραχῇ καὶ ἀμφιβολίᾳ, ἥσθανοντο κατὰ τρόπον «έλληνικόν», «εὐθνικόν», ἦτοι εἰδωλολατρικόν, καὶ αἱ ἀτομικαί των θεωρίαι καὶ διδαχαί, ἃς οὕτοι προέβαλλον, ώς οἱ φιλόσοφοι τὸ πάλαι, κατεδικάσθησαν ὑπὸ οἰκουμενικῶν συνόδων ως «αἴρετικαί».

Διὰ τῆς στερήσεως λοιπὸν τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως τοῦ ἀτόμου, ἀπωλέσθη καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ αὐτομεγαλείου τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἐκαλεῖτο δι' ὑπερανθρώπων προσπαθειῶν τῆς βουλήσεώς του νὰ ὑποτάξῃ τὰ πάθη του καὶ οὕτω ν' ἀποβῇ ἐπὶ τῆς γῆς «Θεός»! «Λύσει μ' ὁ δαίμων αὐτός, ὅταν ἐγὼ θέλω», λέγει ὁ στωϊκὸς «ἀθλητής». «Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἐστιν, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο, πλὴν οὐχ ώς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ώς Σύ», ἀναφωνεῖ ὁ Χριστὸς τῇ ἐσχάτῃ ὥρᾳ τοῦ μαρτυρίου Του! Ὁ ἡθικὸς ἰδεαλισμὸς τῶν ἀρχαίων κηρύττει: «μισήτωσαν ἀγαθοὶ τὸ ἀμαρτάνειν ἔρωτι ἀρετῆς» (= *oderunt peccare boni virtutis amore*)! Ὁ Χριστιανισμὸς ἀποφαίνεται· «τὰ ὄψωνια τῆς ἀμαρτίας θάνατος». Ἀπωλέσθη ἐπίσης πᾶσα χαρὰ ἀναζητήσεως τῆς Ἀληθείας δι' ἴδιας θελήσεως καὶ γνωστικῆς ἱκανότητος, τὸ θάρρος ἐν τῇ πλάνῃ καὶ τὸ συναίσθημα τὸ ὑπερήφανον τῆς νίκης, ὅτι ἀνεῦρε καὶ ἀνεκάλυψε τι,

άκριβῶς δηλ. ὅτι ἡ ἀρχαιότης εἶχεν ως ὅργανον τῆς κολοσσιαίας δημιουργίας της. Ἡ ἀμφιβολία παρεμερίσθη καὶ μετ' αὐτῆς ἡ κριτική, ἵσχυε δ' ἔκτοτε τὸ credo ut intelligam, ἐνῷ ἡ «πίστις» ἐν χριστιανικῇ ἐννοίᾳ δὲν ὑπῆρχε διὰ τὸν ἀρχαῖον ἄνθρωπον. «Πίστευσον» εἶναι τὸ χριστιανικόν, «μέμνασο ἀπιστεῖν» εἶναι τὸ ἐλληνικὸν παράγγελμα. Χριστιανικὸν εἶναι, ὅπερ δὲ τερυλλιανὸς διετύπωσε: «Τί κοινὸν μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων; Τί μεταξὺ Ἀκαδημίας καὶ Ἐκκλησίας; Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται μετὰ τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν καὶ τὸ Εὐαγγέλιον Αὐτοῦ νὰ πολυπραγμονῶμεν καὶ νὰ ἐρευνῶμεν ἄλλα⁷ καὶ «ἄμα πιστεύσωμεν, οὐδὲν ἀνώτερον τῆς πίστεως ποθοῦμεν!» Ἄλλ᾽ ἐλληνικὸν εἶναι τὸ ἐπαινεῖν καὶ ἐξαίρειν τὸν «θεωρητικὸν βίον» τοῦ ἀφιεροῦντος ἑαυτὸν εἰς ἀναζήτησιν τῆς Ἀληθείας καὶ τοῦ Ὁντος. Ο αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς δὲ Παραβάτης προβάλλει τὸν ὑπερφίαλον ἰσχυρισμόν: «ἡμέτεροι οἱ λόγοι καὶ τὸ ἐλληνίζειν, ὃν καὶ τὸ σέβειν τοὺς Θεούς· ὑμῶν δὲ ἡ ἀλογία καὶ ἡ ἀγροικία, καὶ οὐδὲ ὑπὲρ τὸ «Πίστευσον» τῆς ὑμετέρας ἐστὶ σοφίας»⁸.

Μὲ τὴν ἀτομικὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀρχαίας Γραμματείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καθολικὴν ἀποκλειστικότητα καὶ σύνδεσιν τῆς Χριστιανικῆς, συνδέεται στενῶς τὸ μέγιστον τῆς συγγραφικῆς αὐτοσυνειδησίας, ἡ ἐσωτερικὴ ὁρμὴ τῆς προσωπικότητος ἐκείνης. Ἡ χριστιανικὴ ἀρετὴ τῆς ταπεινοφροσύνης καθιστᾶ περισσότερον ἐμφανῆ τὴν τάσιν τῆς ἀρχαίας Γραμματείας νὰ προβάλλῃ τὴν προσωπικὴν αἴγλην ως τὸν ὕψιστον σκοπὸν τῆς ἐπιγείου ἀθανασίας τῆς ζωῆς καὶ τῆς προσπαθείας τοῦ ἀτόμου. Οἱ σοφοὶ τῆς ἀρχαιότητος ἐπιζητοῦν τὴν ἐν ἀνθρώποις ἀθανασίαν. Οἱ χριστιανοὶ πολλά-

7. «Quid Athenis et Hierosolymis? Quid academiae et ecclesiae? Nobis curiositate opus non est post Christum Jesum nec inquisitione post evangelium. Cum credimus, nihil desideramus ultra credere». Tertull., *De praescr. haer.* 7.

8. Γρηγ. Ναζ., Λόγ. 4, κ. 102, παρὰ Migne, P. G. 35, 637.

κις ἐπὶ τῶν τάφων τῶν τεθνεώτων ἀρκοῦνται ἀπλῶς, ἃνευ μνείας τοῦ ὄντος, νὰ γράψωσιν «έκοιμήθη ἐν Κυρίῳ»!

Αἱ ἐμφανιζόμεναι ὑπὸ τοῦ διασήμου συγγραφέως ἀντιθέσεις Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς Γραμματείας ἢ κάλλιον Σκέψεως, φέρουσι διὰ τὸν ἀντικειμενικὸν κριτὴν τὸ στοιχεῖον τῆς εὐλογοφανείας, ἀν καὶ οὐδὲν τὸ ἄηθες ἐμφανίζουν διὰ τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα διὰ πᾶσαν ἐποχήν. Ἡ ύπερεξαιρομένη ἀποκλειστικότης τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας τῶν ἀρχαίων καὶ τὰ λοιπὰ ἀποκλειστικὰ δῆθεν ἴδιώματα τῶν ἀρχαίων, πᾶν ἄλλο ἢ τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκλειστικότητος δύνανται νὰ ἀπαιτήσουν. Εἶναι στοιχεῖα κοινὰ τοῦ ἀνθρώπου πάσης ἐποχῆς, κατ' ἔξοχὴν μάλιστα ἔξαρθέντα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς ἀνοήτως πιστεύεται, ὅτι ύποτιμῷ τὴν ἀξίαν τῆς γηῶν διαβάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὡς κακῶς πολλοὶ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδεώδοντος ὄπαδοι ἵσχυρίσθησαν, μάλιστα ἐξ ἐπιδράσεως ἀρχαικῶν προτύπων καὶ ιουδαιϊκῶν ἐπιδράσεων· ἀλλ' ἐξῆρε τὸν ἐπὶ γῆς βίον τοῦ ἀνθρώπου, ὡς αἰωνίαν σύνδεσιν ὕλης καὶ πνεύματος, σώματος καὶ ψυχῆς, μάλιστα ἐν τῇ διδαχῇ τῆς περὶ ἐκ τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ βάρος ὅμως τῆς ύπεραξίας τοῦ ἀνθρώπου ὁ Χριστιανισμὸς ἔθεσε βεβαίως ἐπὶ τῆς ἀθανάτου ψυχῆς αὐτοῦ. Οὐδὲν τῶν ἐγκοσμίων δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Κυρίου διακηρυχθὲν ἀξίωμα: «τί γὰρ ὠφεληθήσεται ἀνθρωπος, ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ; ἢ τί δώσει ἀνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ;»⁹ Ἀλλ' ἂς ἀκολουθήσωμεν τὴν περαιτέρω ἔκθεσιν τοῦ συγγραφέως, πολλαπλῶς ὠφέλιμον δι' ἡμᾶς.

β) Ἐλλείπει, λέγει, ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας τὸ εὔθυμον, ἡ φαιδρότης καὶ ἡ ἱλαρότης (*heiterkeit*), τὸ στοιχεῖον δῆλον ὅτι τῆς χαρᾶς καὶ τῆς αἰσιοδοξίας. Ἡ ἀπόκοσμος σκέψις, ὅτι ὁ ἐπὶ

9. Ματθ. 16, 26.

γῆς βίος μεστὸς δακρύων καὶ θλίψεων εἶναι, προσέδιδε τῇ Χριστιανικῇ Γραμματείᾳ χαρακτῆρα ἀπαρνήσεως τοῦ κόσμου καὶ πλήρους μελαγχολίας. Ἐδανείσθη βεβαίως αὕτη τὰς ἀρχαϊκὰς εἰκόνας τῶν Ἡλυσίων πεδίων. Ἐνῷ δὲ δὲν ἡδυνήθη νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν ὑψηπετῆ περιγραφὴν τῶν Πινδαρείων εἰκόνων, ἐν τούτοις διεκόσμησε φρικωδῶς καὶ κατὰ τρόπον ἀπάδοντα πρὸς τὰ ἀρχαϊκὰ πρότυπα, τὴν ὁμηρικήν, τὴν ὁρφικὴν καὶ τὴν βιργίλιον κόλασιν.

Τὸ δῆμα τοῦ ὀλιγοπίστου βλέπει τὸν γνήσιον χριστιανὸν πενθοῦντα καὶ περίλυπον· ὁ μὴ πιστὸς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἔγκρυπτομένην ἐσωτερικὴν χαρὰν τοῦ πιστοῦ ἐν τῇ μετοχῇ του ἐν τοῖς Μυστηρίοις καὶ τοῖς ἔργοις τῆς ἀγάπης.

γ) Ἐλλείπει ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, λέγει, τὸ στοιχεῖον τῆς ἐθνικῆς ἀποκλειστικότητος τῶν ἀρχαίων. Ἡ Ἑλληνικὴ Γραμματεία, ἵδια κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς, ἦτο ἀποκλειστικῶς ἐθνική. Τούναντίον ἡ Χριστιανικὴ Γραμματεία ἔφερεν ἐξ ἀρχῆς διεθνιστικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐν τῇ δι’ αὐτοῦ συνδέσει τῶν λαῶν ἐπραγματοποίησε διὰ τοῦ ἐκμηδενισμοῦ τῶν διαφορῶν τὴν ὑψίστην ἐκπολιτιστικήν της ἀποστολήν. «Χρῶ τοῖς μὲν Ἑλλησιν, ως Ἑλλησιν, τοῖς δὲ βαρβάροις, ως βαρβάροις», διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴν πρὸ αὐτοῦ παράδοσιν τῶν φιλοσόφων, τὸν μαθητήν του Μέγαν Ἀλέξανδρον. — «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη», εἶναι ἡ ἐντολὴ τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς νέας Θρησκείας πρὸς τοὺς ἀποστόλους Του, εὐθὺς μετὰ τὴν Ἀνάστασίν Του.

δ) Ἐλλείπει ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, λέγει, ἡ κοινωνικὴ ἀποκλειστικότης τῶν ἀρχαίων. Ἡ Ἀρχαία Γραμματεία ἔφερε λαϊκὸν χαρακτῆρα μόνον κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ λαϊκοῦ ἔπους. Τούναντίον ὁ Χριστιανισμὸς ἐδημιούργησεν ἴδιον εἶδος λαϊκῆς Γραμματείας, ἥτις διὰ τοῦ καθαρῶς ἀνθρωπίνου χαρακτῆρος αὐτῆς, ἐλευθέρα καὶ ἀδέ-

σμεντος ὡρισμένων ἐποχῶν καὶ συνθηκῶν, ἐπέδρα ἀμέσως καὶ ἐπὶ τῶν διαθέσεων καὶ τοῦ πνεύματος τῶν πτωχῶν. Καὶ εἰς ἐποχήν, καθ' ἥν ὁ Ἑλληνισμὸς οὐδὲν πλέον κατεῖχεν ἐκ τῆς ὑψηπετοῦς ποιήσεώς του ἢ μόνον τὸν Ὄμηρον, τὸν μυθικὸν κόσμον ὅμως τοῦ ὄποίου δι' ἀλληγορικῆς μόνον ἐπεξηγήσεως καθίστα δι' ἐαυτὸν νοητόν, ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει ὑμνοῦνται τὰ Τρία πρόσωπα τῆς Θεότητος καὶ ἡ παρθένος Μαρία διὰ στίχων πράγματι ἀριστουργηματικῶν, ἀπηχούντων πλήρως τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ἰδέας τοῦ λαοῦ. Διερωτᾶται τις, κατὰ πόσον κατὰ τὴν μεταποστολικὴν ἐποχὴν ὑπῆρχον λαϊκὰ ἄσματα. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Ἀρειος ἐν τῇ «Θαλείᾳ» αὐτοῦ ἔκαμε χρῆσιν μιᾶς τοιαύτης λαϊκῆς ποιήσεως, ἃνευ ὅμως ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ λαοῦ, ἐφ' ὅσον οὐδεὶς ἐσκέφθη νὰ χρησιμοποιήσῃ ταύτην ἐν τῇ λαϊκῇ Γραμματείᾳ. «Ἐχθαίρω πάντα τὰ δημόσια», ἥτο τὸ ἀποφατικὸν ἀπόφθεγμα τοῦ ἀρχαίου. «Πορεύεσθε ἐπὶ τὰς διεξόδους τῶν ὁδῶν, καὶ ὅσους ἐὰν εὕρητε καλέσατε», ἥτο ἡ ἔναντι τοῦ λαοῦ κατάφασις τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Τὰ λεγόμενα ἀποτελοῦν αἰώνιον ἔπαινον τοῦ Χριστιανισμοῦ!

ε) Τὸ σύνολον τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ὑστερεῖ, λέγει, εἰς ὡραιότητα μορφῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ αἰσθητικῆς διατυπώσεως, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀρίστην γλωσσικὴν διατύπωσιν τῆς Ἀρχαίας Γραμματείας. Τοῦτο δὲ ὠφείλετο ἀκριβῶς εἰς τὸν λαϊκὸν χαρακτῆρα τῆς πρώτης, ἀντικρυς ἀντίθετον πρὸς τὸν ἀριστοκρατικὸν χαρακτῆρα τῆς δευτέρας. Ἡ ὡραιότης τῆς μορφῆς ἥτο τὸ πᾶν διὰ τὸν ἀρχαῖον συγγραφέα καὶ οὐδὲν μέσον παρέλειπε, προκειμένου νὰ κορέσῃ τὸ διψαλέον αἴτημα τοῦ Ἑλληνος ἀναγνώστου τῆς καλλιλογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Τούναντίον οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τὸ βάρος θέτουν οὐχὶ ἐπὶ τῆς μορφῆς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, δπερ θέλουσι νὰ καταστήσωσι προσιτὸν εἰς ὅσον πλείστους ἐκ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Ἀπόδειξις ἡ γλῶσσα

τῆς Καινῆς Διαθήκης. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἔκπαγλον πράγματι καλλιτεχνικὴν ὡραιότητα τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ὕφους τοῦ ἀττικοῦ λόγου. Ἀλλ᾽ οἱ Ἀρχαῖοι ἐν τῇ ἀριστοκρατικῇ προβολῇ τῶν ἰδεῶν των, ἀπηνθύνοντο εἰς τοὺς ἀριστοκράτας τοῦ πνεύματος, ποτὲ δὲ εἰς τοὺς δούλους. Πόσοι ἄρα γε καὶ ἐκ τῶν μαθητῶν του κατενόουν τὸ βάθος τῶν ἐννοιῶν τοῦ Πλάτωνος, παρὰ τὴν ὡραιότητα τῆς ἐκφράσεως; Ἐνῷ οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἐνδιαφέρονται νὰ γίνουν νοητοὶ καὶ καταληπτοὶ ἀπὸ τοὺς πολλούς. Παρὰ τοῖς χριστιανοῖς συγγραφεῦσιν βαρύνουνσαν ἀξίαν ἔχει ἡ γλῶσσα τῆς καρδίας, καὶ οὐχὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἀριστοτεχνικὴ διατύπωσις λογικῶν συλλήψεων, προοριζομένων διὰ τοὺς ὀλίγους. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συντάξεως ὑπὸ τῶν Ἀρχαίων τοῦ ὕμνου τοῦ Κλεάνθου¹⁰⁻¹¹, οὐδὲν πλέον ἐν ἐλληνικῇ γλώσσῃ τόσον περιπαθές, τόσον τρυφερὸν καὶ συγχρόνως τόσον μεγαλοπρεπὲς ἐγράφη, δυνάμενον καὶ πόρρωθεν νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸν ὕμνον τῆς Ἀγάπης τοῦ ἀποστόλου Παύλου.

B) Ὁ συμβιβασμὸς

Ἐκ τῶν μεγάλων ἀντινομιῶν Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, διὰ τῆς συνεχοῦς ἐξάρσεως τῶν κοινῶν σημείων καὶ τῆς ἐπιδεξίου βαθμιαίας παραθεωρήσεως τῶν διαφορῶν, ἐπετεύχθη μία

10. Περὶ τοῦ Κλεάνθου τοῦ ἐξ Ἀσσου τῆς Τροίας, γνωστὸν εἶναι ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 331 καὶ ἀπέθανε τὸ 233/2 ἢ 232/1, κατὰ τὸν Διογένην Λαέρτιον 7, 168. Νέος διεκρίθη ὡς πυγμάχος. Διὰ νὰ δύναται νὰ παρακολουθῇ τὰ ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ φιλοσόφου Ζήνωνος μαθήματα, ἥντλει ἐπ’ ἀμοιβῇ ὕδωρ ἐκ τῶν φρεάτων νύκτωρ, ἐξ οὗ καὶ «φρεάντλης» ὀνομάσθη. Ἐπὶ 19 ἔτη ἥκροατο τοῦ Ζήνωνος, ὃν καὶ ἐβοήθει ἐν τῇ Σχολῇ του. Φέρεται ὅτι ηύτοκτόνησεν (Joannis ab Arni, Stoicorum Veterum Fragmenta, Lipsiae 1923, I, No. 463. Ἡ πληροφορία ἐν τούτοις ἀμφισβητεῖται. Ἀπέθανε πάντως ὑπὲρ 100τούτης τὴν ἡλικίαν. Ἐγραψε πολλὰ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὴν φυσικήν, τὴν ἡθικήν καὶ τὴν λογικήν. Διεκρίθη καὶ ὡς ποιητής. Περίφημος εἶναι δὲ πρὸς τὸν Δία ὕμνος αὐτοῦ, διασωθεὶς παρὰ τῷ Στοβαίῳ, Ἐκλογαὶ I, 25, 3.

11. Ἐκτενὲς περὶ αὐτοῦ ἄρθρον παρὰ Pauly-Wissowa, RE 21, 558-574 (Arnim).

«παλίντονος ἀρμονία» μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεγεθοτήτων, τὸ κολοσσιαῖον πράγματι πνευματικὸν ἐπίτευγμα τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἄλλος οὖτως ἡ Ἐκκλησία ἀνεδείχθη νικήτρια ἔναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανθέου. Ἀξίζει πάντως νὰ γνωρίσωμεν ποῖα τὰ ἐπακόλουθα ἐκ τοῦ ἐπελθόντος συμβιβασμοῦ τῶν δύο, ὡς εἴπομεν, μεγεθοτήτων, Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ.

α) Ἡ πτῶσις τῆς ἀτομικῆς αὐθεντίας καὶ ἀνεξαρτησίας εἶναι ἔκδηλος ἐν τῷ τρόπῳ ἐμφανίσεως τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἵδιᾳ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ¹² καὶ τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ¹³. Τὸ «ζητεῖν» τῶν φιλοσοφικῶν τούτων συστημάτων μεταβάλλεται παρὰ τοῖς χριστιανοῖς εἰς τὸ «δέχεσθαι» διὰ τῆς Πίστεως. Οἱ Ἐπικούρειοι¹⁴ καὶ οἱ Πυθαγόρειοι¹⁵ ὑπῆρξαν οἱ ἰδρυταὶ τῶν τὰ πάντα φωτιζόντων Ἡλίων, τῶν ἀποκαλυπτομένων Θεῶν, ὁ δὲ Χρύσιππος¹⁶ ἐθεωρήθη ὡς ἡ ἐνσαρκωθεῖσα Στοά¹⁷. Ἄλλος οὖτως

12. Περὶ Ἀριστοτελισμοῦ παραπέμπω εἰς τὰ ἔξῆς κύρια ἔργα: P. Petersen, *Gesch. d. aristot. Philosophie im prot. Deutschland*, 1921. F. Überweg-K. Praechter, *Grundriss der Gesch. der Philosophie*, 12. Aufl. 1923-1951 I, 101*-124*. *Bibliographia Philosophica 1934-1945*, ed. G.A. de Brie, Bd. 1.2 (1950.1954), I, 145. M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben I* (1926), II (1936), III (1956). Τοῦ αὐτοῦ, *Methoden und Hilfsmittel d. Aristotelismus im MA*, 1939. F. v. Steenberghe, *Aristotle in the West*. Louvain 1951. L. Düring, *Von Aristoteles bis Leibniz* (Antike u. Abendland 4 (1954) 118/54).

13. Περὶ Πλατωνισμοῦ καὶ Νέου Πλατωνισμοῦ παραπέμπω εἰς τὰ ἔξῆς ἔργα: F. Überweg-Praechter, I, 65*-100*. P. Shorey, *Platonisme, ancient and modern*, Cambridge 1938. R. Klibansky, *The Continuity of the Platonic Tradition during the MA*, London 1939. E. Gilson, *Platonisme, Aristotelisme. Christianisme* 1930. Ph. Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, Den Haag 1953. H. Dörrie, *Zum Ursprung der neuplatonischen Hypostasenlehre* (*Hermes* 82 (1954) 331/42). C.J.d e Vogel, *A la recherche des étapes précises entre Platon et le Néoplatonisme* (*Mnemosyne* 4. sér. 7 (1954) 99-112).

14. Praechter, I, 133*-140* (πλουσία βιβλιογρ.).

15. Praechter, I, 43*-46* (πλουσία βιβλιογρ.).

16. Praechter, I, 127* (βιβλιογρ.).

17. Περὶ τῆς Στοᾶς γενικῶς καὶ τῶν Στωϊκῶν Ζήνωνος, Κλεάνθους, Ἀρίστωνος τοῦ Χίου,

ό Χριστιανισμὸς ἐκαρπώθη ἵκανὰς ἰδέας καὶ ἀρχὰς πρὸς διατύπωσιν τῶν ἔαυτοῦ δογμάτων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, τί ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀπεκρίθη εἰς τὸν ὑπερφίαλον ἴσχυρισμὸν Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου: «οὐδὲν ὑπὲρ τὸ πίστευσον τῆς ὑμετέρας ἐστὶ σοφίας (ἐνθ' ἀν.), ἔχων πρὸ δόθαλμῶν τὸ τῶν Πυθαγορείων «οἷς τὸ Αὐτὸς ἔφα τὸ πρῶτον καὶ μέγιστόν ἐστι τῶν δογμάτων». Ο δὲ Ἰππόλυτος τολμᾶ νὰ παραλληλίσῃ τὴν Ἀγ. Γραφὴν ως τὴν ἔγγραφον Ἀποκάλυψιν καὶ αὐτῶν τῶν δογμάτων τῶν φιλοσόφων¹⁸. «Εἰς Θεός, ὃν οὐκ ἄλλοθεν ἐπιγινώσκομεν ἢ ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν. Ὁν γὰρ τρόπον ἐάν τις βουληθῇ τὴν σοφίαν τοῦ αἰῶνος τούτου ἀσκεῖν, οὐκ ἄλλως δυνήσεται τούτου τυχεῖν, ἐὰν μὴ δόγμασι φιλοσόφων ἐντύχῃ, τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον ὅσοι θεοσέβειαν ἀσκεῖν βουλόμεθα, οὐκ ἄλλοθεν ἀσκήσομεν ἢ ἐκ τῶν λογίων τοῦ Θεοῦ». Καὶ πράγματι ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ «Αὐτὸς ἔφα» τοῦ Πυθαγόρου, τὸ «φησί», παρὰ τοῖς Πλατωνικοῖς, ὁ Πλάτων, διὰ δὲ τοὺς χριστιανοὺς ὁ Θεὸς ἢ ὁ Ἰησοῦς ἢ ὁ ἀπόστολος ἢ γενικῶς ἡ Γραφή. Ἐν τούτοις τὰ τῶν «φιλοσόφων δόγματα» εἶναι ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ βουλήσεως παράγωγα. Τούναντίον τὰ τῆς Ἔκκλησίας δόγματα θείαν ἔχουσι τὴν προέλευσιν, ως ἐξαίρει τοῦτο καὶ ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας¹⁹. «Τὸ γὰρ τοῦ δόγματος ὄνομα τῆς ἀνθρωπίνης ἔχεται βουλῆς τε καὶ γνώμης. Ὅτι

¹⁸ Ερίλλου Καρθαγένης, Διονυσίου Ἡρακλείας, Περσαίου ἐκ Κιτίου, Χρυσίππου ἐκ Ταρσοῦ τῆς Κιλικίας, Σφαίρου τοῦ ἐκ Βοσπόρου, Ζήνωνος τοῦ Ταρσέως καὶ Διογένους τοῦ ἐκ Σελευκείας ἐπὶ τοῦ Τίγρητος, τοῦ Ἀντιπάτρου τοῦ Ταρσέως, τοῦ Βοηθοῦ Σιδῶνος, τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ ἐκ Σελευκείας καὶ τοῦ Ἀρχιδήμου τοῦ Ταρσέως κ.ἄ. ὅρα Überweg-Praechter I, 410/4. Ἐνταῦθα καὶ ἐν σ. 422 ἐ. καὶ περὶ «λόγου σπερματικοῦ καὶ περὶ τοῦ ὅλου συστήματος τῶν Στωϊκῶν ἐν σ. 419-431. Ἰδιαιτέρως περὶ Χρυσίππου, ὅρα τὸ ἐξαίρετον ἄρθρον τοῦ ν. Arnim, Pauly-Wissowa, RE 6, 2502-2509 (ἀριθ. 14, ἔνθα καὶ βιβλιογρ.).

¹⁹ Όμιλ. Κατὰ Νοητοῦ 9, παρὰ Migne, P. G. 10, 816 C.

19. Migne, P. G. 24, 756C. Εὐσεβίου Καισαρείας, Κατὰ Μαρκέλλον.

δὲ τοῦθ' οὕτως ἔχει, μαρτυρεῖ μὲν ἵκανῶς ἡ δογματικὴ τῶν ἰατρῶν τέχνη, μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὰ τῶν φιλοσόφων καλούμενα «δόγματα». Ὅτι δὲ καὶ τὰ συγκλήτῳ δόξαντα ἔτι καὶ νῦν δόγματα συγκλήτου λέγεται, οὐδένα ἀγνοεῖν οἴμαι». Περὶ τῶν ἀνθρωπίνων δὲ δογμάτων ὄμιλεῖ ἀκριβῶς καὶ ὁ θεῖος Παῦλος, λέγων: «τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν τοῖς δόγμασι καταργήσας» (*Ἐφεσ. 2, 15*).

‘Ο ἔχθρὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ Πορφύριος ἔφθασεν εἰς τηλικαύτην ἔξαρσιν τῆς διὰ τῶν χρησμῶν καὶ μαντείων²⁰ τῆς ἐθνικῆς Θρησκείας θείας Ἀποκαλύψεως, ὥστε ἀπαρατηρήτως ἥγγισε τὰ ὄρια τῆς χριστιανικῆς θείας Ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀπολύτου ταύτης ἀξίας διὰ τὸν ἀνθρώπον. Αἱ κατ’ ἀρχὴν ἀντίθετοι κοσμοθεωρίαι Στοᾶς καὶ Χριστιανισμοῦ τῆς αὐτοκυριαρχίας τοῦ σοφοῦ καὶ τῆς μακαριότητος τῶν πτωχῶν τῷ πνεύματι, ἥγισταν ἀλλήλας καὶ ἡ κατ’ ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς περὶ Θεοῦ ἴδεας ὡδήγησεν ἐν τῇ πράξει εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ ἐπομένως εἰς τὴν πτῶσιν τοῦ ἀτομισμοῦ τῶν συγγραφέων. Τὸν αὐθάδη καὶ ὑπερήφανον ἴσχυρισμὸν τοῦ Ἐμπεδοκλέους²¹ περὶ τῆς ἀτομικῆς αὐτοκυριαρχίας, δὲν ἔχει τις ἡ νὰ συγκρίνῃ μετὰ τῆς μεστῆς συστολῆς καὶ ταπεινώσεως θέσεως τοῦ Πλάτωνος καὶ Πλωτίνου²². Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἐν τῇ θεωρίᾳ πάντα τὰ

20. Περὶ χρησμῶν καὶ Μαντείων, ὅρα: H. Diels, *Sibyllinische Blätter*, 1890. J. Geffcken, *Oracula Sibyllina* (GCS, 8) 1902. J. Geffcken, TU 23, 1, 1902. W. Bousset, RE 18, 265/80. A. Rzach, PWK 4 (1923), II. Reihe, 2103-2183. Nilsson, I, 593-606. 740. 748 κ.ἄ. A. W. Parke-D. E. W. Wermell, *The Delphic Oracle I. II.*, Oxford 1956. Dictionnaire de la Bible, Supplément, 1928, I. J. Quasten, Patrology, I, 169/70. Altaner, Patrologie 74/56 (Biblio.).

21. Ἐμπεδοκλῆς, ἐν Pauly-Wissowa, RE 10, 2507-2512. Zeller, I⁵, 750-837. Gomperz, Griech. Denker I, 183. 446. Überweg-Heinze, Grundriss I⁹, 23. Praechter, I, 48*-49*.

22. Πλωτίνος: Praechter, I, 188*-49*. Pauly-Wissowa, RE 41, 471-592 (H.-R. Schwyzler, μετὰ βιβλιογρ.).

φιλοσοφικὰ συστήματα ἀπέρριψαν τὴν ἀτομικὴν ἐπιδίωξιν ἀγλαοφημίας. Τὴν δὲ «εὐδοξίαν» ταύτην ἡ «κενοδοξίαν» ἡδυνήθησαν οἱ χριστιανοὶ νὰ καταπολεμήσουν ἀκριβῶς μὲ τὰ ὅπλα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν ἔχομεν σημεῖα προσεγγίσεως τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων κοσμοθεωριῶν.

β. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ ἀναζήτησις ἀνωτέρων καὶ ἰσχυροτέρων δυνάμεων ἐξωγηίνων πρὸς ἀπολύτρωσιν αὐτοῦ, ἔφερον εἰς ἐπαφὴν καὶ προσέγγισιν τὰς δύο κοσμοθεωρίας. Διότι ἡ αἰσιοδοξία, τὸ ἵλαρὸν καὶ εὐθυμον τῆς ἀρχαίας Γραμματείας μόνον ὡς γενικὴ θεώρησις τῆς ἀρχαίας σκέψεως δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ. Ἐν ταῖς λεπτομερείαις ἡ ἀρχαία σκέψις ἐμβάλλει ἰδέας ἀπαισιοδόξους, ὅπως ἡ περὶ ἐγκλεισμοῦ τῆς ψυχῆς ἐν τῷ σώματι, ὡς ἐν τάφῳ καὶ ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἡ γῆ εἶνα ὁ Ἄδης, ὡς διὰ τῶν παραδεδεγμένων μυστηρίων ἐδιδάσκετο. Ἐπίσης ἡ ὑπόσχεσις εἰς τοὺς πιστοὺς περὶ μακαριότητος ἐν τῇ μετὰ θάνατον ζωῇ καὶ τέλος ἡ ἀσκητικὴ ἐπιδίωξις τῆς Στοᾶς, ἥτο φυσικὸν νὰ φέρουν τὰς δύο κοσμοθεωρίας, ἀρχαίαν καὶ χριστιανικήν, εἰς συμβιβασμὸν καὶ προσέγγισιν. Οἱ «ἀθληταὶ τῶν παθῶν» Σενέκας²³ καὶ Ἐπίκτης²⁴ εὐκόλως προσήγγιζον πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Παύλου. Τὸ συναίσθημα τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς

23. Περὶ Σενέκα, ὅρα: Praechter, I, 158*-162*. M. Pohlenz, Die Stoia, 1955/59², I, 303. II, 152. Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam, ed. C. W. Barlow, Rom 1938. — E. Liénard, Revue belge de phil. et d'hist. II (1932) 5. A. Kurfess, Zeitschr. f. Religions-Geschichte, 2 (1949) 67.

24. Περὶ Ἐπίκτητον, ὅρα: Pauly-Wissowa, RE 11, 126/31 (C. Robert). Zeller, Philosophie der Griechen III, 1³, 738/54. Bonnhöffer, Epiktet u. die Stoia. Untersuchungen zur stoischen Philosophie. Stuttgart 1890. Die Ethik des Stoikers Epiktet. Stuttgart 1894. A. Bonnhöffer, Epiktet u. das NT, 1911. R. Bultmann, Das religiöse Moment in der ethischen Untersuchung des Epiktet u. das NT (ZNW 18, 1912, 97-110. 177-191. M. J. Lagrange, La philosophie religieuse d'Epiktet et le Christianisme (Revue Biblique 9 (1912) 5-21, 192-212). D. S. Sharp, Epiktet and the NT, London 1914.

καὶ ἡθικῆς καταπτώσεως ἥτο τόσον ζωηρὸν ἐν τῇ ἐθνικῇ Γραμματείᾳ τῶν πρώτων τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰώνων, ὅστε εὐχερέστατα οἱ χριστιανοὶ ἡδύναντο νὰ ἀγωνίζωνται ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς τῆς ἄνωθεν λυτρώσεως τοῦ στενάζοντος ὑπὸ τοσούτων καὶ τηλικούτων δεινῶν ἀνθρώπου.

γ. Τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ζωῆς τῶν λαῶν καὶ φυλῶν μεταξύ των πρώτη ἥ Στοὰ ἐπεδίωξεν, ὅπως ἄρη. Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου αἱ κοσμοπολιτικαὶ καὶ διεθνιστικαὶ ἀντιλήψεις μετέβαλον τὰς θεωρίας εἰς πράξεις καὶ οὕτω ὁ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων περικεκλεισμένος εἰς ἔαυτὸν Ἑλληνισμὸς μετεβλήθη εἰς Ἑλληνικὸν διεθνισμόν, διὸ καὶ ἐθεωρήθησαν τὰ «νόμιμα βαρβαρικὰ» ἵσα πρὸς τὰ «νόμιμα ἐλληνικά». Ὁ Συνέσιος²⁵ διδάσκει· «τὸ ἀκριβῶς Ἑλληνα εἶναι, τούτεστι δύνασθαι τοῖς ἀνθρώποις ἔξομιλῆσαι». Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ διεθνιστικοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ὕστερον, ἡδυνήθη καὶ ὁ Χριστιανισμὸς νὰ οἰκοδομήσῃ τὴν περὶ «παγκοσμιότητος» ἔξαισίαν διδασκαλίαν καὶ νὰ εῦρῃ τὴν ἀξιοποιοῦσαν ἀνταπόκρισιν παρὰ τοῖς λαοῖς, ἐν οἷς τὸ κήρυγμα τὸ χριστιανικὸν διελαλεῖτο.

Ἡ Στοὰ ἐπίσης τὴν μὴ Ἑλληνικὴν τῆς ἀρχαιότητος ἀντίληψιν περὶ καθολικοῦ τῶν ἀνθρώπων δικαίου διὰ πρώτην φορὰν ἐπεδίωξεν, ὅπως ἄρη. Ἡ ἡθικὴ²⁶ τῆς Στοᾶς βεβαίως στηρίζεται ἐπὶ τῆς περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίας καὶ ἡτις διδασκαλία εὗρεν ἀνταπόκρισιν ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ νομοθεσίᾳ, τούλάχιστον κατὰ ἐν μέγα ποσοστόν. Καὶ οὕτω πως ὁ ἀποκλειστικὸς τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ἀριστοκρατικὸς χαρακτὴρ μεταβάλλεται βαθμιαίως εἰς διεθνοῦς

25. Τὴν περὶ Συνέσίου τοῦ Κυρηναίου ἄφθονον βιβλιογραφίαν, ὅρα εἰς τὰ συστηματικὰ πατρολογικὰ ἔργα τῶν Quasten III, 106-116. Altaner 251/2.

26. Ὁραιότατα ἐκτίθεται ἡ περὶ ἡθικῆς ἀντίληψις τόσον τῶν Ἐπικουρείων, ὃσον καὶ τῶν Στωϊκῶν ὑπὸ τοῦ Ed. Schwartz, Ethik der Griechen, Stuttgart 1951, 149ε.

ύφης κοινωνισμὸν (σοσιαλισμὸν) διὰ τῆς ἀποδοχῆς ἐν τῇ Γραμματείᾳ τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου, μὲ ἀποτέλεσμα κατὰ τὸν δεύτερον π.Χ. αἰῶνα τὸ Φρυγικὸν στοιχεῖον τῶν σκλάβων νὰ κυριαρχήσῃ, καὶ κατὰ τὸν β' μετὰ Χριστὸν αἰῶνα νὰ ἐμφανισθῇ ὁ πρῶτος «κομμουνιστής»-σοσιαλιστής, ἥτοι ὁ νεαρὸς γνωστικὸς Ἐπιφάνης²⁷.

δ. Καὶ ἐν τῇ ὑποτιμήσει τῆς καλαισθήτου μορφῆς τῆς διατυπώσεως τοῦ λόγου οἱ χριστιανοὶ «φιλόσοφοι»— Ἐπολογηταὶ εἰχον τοὺς Ἑλληνας προδρόμους αὐτῶν. Διότι, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ὁ «θεῖος Πλάτων ἔπαυσε πλέον νὰ ἀποτελῇ ὑπόδειγμα λογοτεχνίας διὰ τὴν Γραμματείαν, ἔπαυσε καὶ ἡ μετὰ ταῦτα Γραμματεία νὰ χρησιμοποιῇ τὴν ὡραίαν μορφὴν διατυπώσεως τοῦ λόγου. Ὁ Χρύσσιππος καὶ ὁ Ἐπίκτητος ἡθέλησαν ἐν τῇ πράξει νὰ ἀποδείξουν ὅτι μεγαλυτέραν ἀξίαν ἔχει ἡ πραγματικὴ τῶν ἀρχῶν διατύπωσις ἀπὸ τὴν μορφὴν καὶ τὴν καλαισθητικὴν διαμόρφωσιν τοῦ περιγραφομένου ἀντικειμένου. Καὶ ὅμως ἀμφότεροι ἀποδεικνύονται καὶ ἄριστοι λογοτέχναι. Καὶ οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων, ἀφ' ὅτου ἥρξαντο εἰσερχόμενοι εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, παρὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Νόμου, δὲν ἡδυνήθησαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἐν τῇ διατυπώσει τῶν ἰδεῶν των τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων χρησιμοποιουμένων μέσων ἐκφραστικῆς διατυπώσεως διὰ τῶν πλέον καλλιλογικῶν ἐκφράσεων. Ως ἐν τῇ εἰκαστικῇ Τέ-

27. Περὶ Ἐπιφάνους, τοῦ νίοῦ τοῦ γνωστικοῦ Καρποκράτους καὶ τῆς ἐκ Σάμης τῆς Κεφαλληνίας συζύγου του Ἀλεξάνδρας, τοῦ γράψαντος τὸ περιθρύλητον βιβλίον «Περὶ δικαιοσύνης», ἐν ᾧ διεκήρυττεν ἔνα ριζοσπαστικὸν κομμουνισμὸν καὶ κοινοκτημοσύνην πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἀκόμη καὶ τῶν γυναικῶν, τιμηθέντος ὡς ἡμιθέουν (περὶ τὸ 150 μ.Χ.), ὅρα τὰς πηγὰς μὲν παρὰ Ad. Harnack, I, I, 161/2. Βιβλιογρ. δὲ παρὰ Quasten, I, 267/8. Altaneur (1963⁶) 112. W. Völker, Quellen zur Gesch. d. christl. Gnosis, 1932. Bousset, PWK, RE 7, 1503/47. H. Liborion, Die Karpokrat. Gnosis, 1938. Kraft, ThLZ 1952, 434/43 (ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξίν τοῦ Καρποκράτους).

χνη, οὕτω διετηρήθησαν τὰ ἔξωτερικὰ βοηθητικὰ μέσα τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας, ώς τὰ κατ' ἔξοχὴν ὅργανα καλλιλογικῆς μορφῆς καὶ διατυπώσεως τοῦ χριστιανικοῦ λόγου. Καὶ τὴν μὲν φιλολογικὴν ὁμοιότητα ἀναγνωρίζει τις ἐν τῇ χρήσει τῶν ἴδιων μέσων ἐκφράσεως παρά τε τοῖς ἀρχαίοις καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς συγγραφεῦσιν. Ἀλλ’ ώς πρὸς τὸ περιεχόμενον δὲν δύναται τις νὰ παραγνωρίσῃ τὸ «καινὸν» τοῦ χριστιανικοῦ λόγου, ὅπερ ὅμως μετ' ἐμφανεστάτης προβολῆς τῶν ἀρχαϊκῶν προτύπων παρέχεται καὶ μάλιστα διά τινος παραλλήλου συγκρίσεως τῶν ἀρχαίων Θεῶν μετὰ τῶν μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς Πίστεως. Οἱ Χριστιανοὶ ἴδιᾳ Ἀπολογηταὶ εἰσέρχονται ἐντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανθέου διὰ νὰ ἀνεύρουν τὸν ἐκ συγκρίσεως παραλληλισμὸν καὶ εἴτα τὴν μεταφορὰν τῶν λατρευομένων προσώπων εἰς τὰ χριστιανικὰ πρόσωπα λατρείας. Ὁ «Καλὸς Ποιμὴν» ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τοῦ Ὁρφέως, ἡ ἀγκαλιοφοροῦσα Παρθένος ἀναπαρίσταται ὑπὸ βασιλίσσης Μητρός, φερούσης ἐν ταῖς ἀγκάλαις αὐτῆς τὸν μέλλοντα Κύριον τοῦ κόσμου· ἐν δὲ τῇ γνωστικῇ Γραμματείᾳ ἡ κόρη Περσεφόνη παριστᾶ τὴν Παρθένον Μαρίαν, ἡ κόρη τοῦ Διὸς Ἀθηνᾶ τὴν ἀμαρτωλὴν Πελαγίαν καὶ τὴν Παρθένον Μαρίαν. Πολλοὶ δὲ τῶν χριστιανῶν μαρτύρων, ἀγίων, ἐπισκόπων κ.ἄ. δέχονται τὸ ἔνδυμα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνος φιλοσόφου. Ὁ Ἀσκληπιὸς-Σωτὴρ μεταφέρεται συμβολίζων τὸν Ἰησοῦν-Λυτρωτήν²⁸ καὶ περὶ τὸ 300 μ.Χ. ὁ Μεθόδιος Ὁλύμπου, ἐμπνεόμενος ὑπὸ τῆς πλατωνικῆς ἴδεολογίας, ἐμφανίζει τὴν καθαρότητα τῆς ψυχῆς ἐν τῇ μορφῇ τῶν «δέκα παρθένων», οὓχι βεβαίως ώς τὸν ἔρωτα παρὰ τῷ «Φαίδρῳ» τοῦ Πλάτωνος,

28. Περὶ τῶν ἐν τοῖς χριστιανικοῖς Ναοῖς ἀπεικονίσεων Ἑλλήνων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος, ὅρα Κ. Σπετσιέρη, Εἰκόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας. Ἐπιστημ. Ἐπετ. τ. Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, περίοδος δευτέρα, τόμ. ΙΔ' (1953/4) 386-458 (καὶ ἀνάτυπον). Ὁ δ. Λαμψίδον, Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὰς παραστάσεις ἀρχαίων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας. «Θεολογία» 44 (1973) 351/4.

ἀλλ᾽ ὡς τὴν θείαν καλλονὴν τῆς ἀγνείας, ὡς τὴν ὑψίστην ἀρετήν, παρὰ τὴν θείαν ὑπόστασιν ἰσταμένην, ἐξ οὗ «παρθενία» σημαίνει τὴν «παρὰ θείαν», δι᾽ ἀφαιρέσεως τοῦ «ν», ἰσταμένην ἀρετὴν τῆς ἀγνότητος. Πλατωνικὸς λοιπὸν «Ἐρως» καὶ «Καλλονὴ» χριστιανικὴ ἐξαίρουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀρετὴν, τὴν «παρθενίαν», τὴν ἀγνὴν ψυχήν, τὴν ἀπόλυτον ἀγιότητα τοῦ εἰς τὰ ὑψη τῆς θεότητος ἀναχθέντος διὰ τῆς ἀγνότητος ἀνθρώπου. Παρθένος ἡ διὰ τοῦ ἔρωτος πρὸς τὸν Νυμφίον Χριστὸν ἀναχθεῖσα εἰς τὴν νυμφικὴν παστάδα τοῦ Θεανθρώπου καὶ ἐξαγνισθεῖσα ψυχή. Πάντα ταῦτα ἐμφανίζονται μὲν τὴν ποίησιν τοῦ ἀρίστου μιμητοῦ τῆς ἀρχαίας προσωδιακῆς ποιήσεως καὶ πατρὸς τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ποιήσεως, ὡς θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ καὶ Ναζιανζηνοῦ, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἔτερος ἡδυνήθη νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ἀρχαῖον ὑλικὸν ὡς ἄριστον μέσον διατυπώσεως καὶ συμβολισμοῦ χριστιανικῆς δογματολογίας, ἥθικολογίας καὶ κοσμοθεωρίας καθόλου. Ἐπίσης ἡ τῶν Κυνικῶν καὶ Στωϊκῶν ἐξήγησις τοῦ Ὁμήρου καὶ ἡ τοῦ Ἀριστάρχου²⁹ ἀσκηθεῖσα κριτικὴ ἐπὶ τῶν Ὁμηρικῶν Ἐπῶν, διὰ τῶν γενναίων Ἀλεξανδρινῶν συγγραφέων, μεταφέρονται ὡς ἐρμηνευτικὰ πρότυπα καὶ ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς Γραμματείας. Τέλος, λεχθήτω καὶ τοῦτο· τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἐμφανίζεται ἐνδυόμενον τὰ μέσα, τὴν τέχνην καὶ τὴν μορφὴν τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς Ρητορικῆς. Ἐνταῦθα θὰ ἡδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν κυριολεξίᾳ τὸ κοινόν: «τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἔστι, κάκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα!»

Γ) Διευκρινήσεις

Ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν σημείων ἐπαφῆς ἡ καὶ ἀντιθέσεων τῶν δύο κοσμοθεωριακῶν μεγεθοτήτων, Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστια-

29. Περὶ Ἀριστάρχου ὅρα: Pauly-Wissowa, RE III, 862/73.

νισμοῦ, πολλοὶ τῶν ἐρευνητῶν παρεσύρθησαν ὑπὸ τῶν ἰδίων προσκλίσεων νὰ ἔξαρουν πλεῖον τοῦ δέοντος εἴτε τὰ σημεῖα ἐπαφῆς, εἴτε τὰ τῆς ἀντιθέσεως, ἐπὶ μειώσει ἑκατέρας τῶν μεγεθοτήτων τούτων. Παρῆλθεν ἡ ἐποχή, καθ' ἥν Ἐλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς ἐθεωροῦντο χωριζόμενοι ὑπὸ ἀπροσπελάστου τοίχου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀσπονδος καὶ ἀκήρυκτος πόλεμος εἶχεν ἐκραγῆ, πόλεμος τοῦ «κακοῦ δαιμονος» κατὰ τοῦ «ἀγαθοῦ». Σήμερον, ὁ ὕψιστος νόμος τῆς ἐξελίξεως ὡδήγησε τὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευναν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ζητουμένης Ἀληθείας καὶ εἰς τὴν «ἀνιστορησίαν» τοῦ Μεσαίωνος ἀντιτάσσεται νῦν «ὅμμα τηλαυγὲς» πρὸς τὴν φωτίζουσαν τὴν Ἀλήθειαν ἀμφοτέρων τῶν θέσεων τῶν δύο μεγεθοτήτων. Ἐκ προοιμίου λεχθήτω, ὅτι ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ «δανεισμοῦ» ἵδεῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν πρόκειται περὶ «ἱδεῶν» καθαυτό, ἀλλὰ περὶ «μορφῶν». Καὶ ὁ μὲν Ἐλληνισμὸς ἐνεδύθη τὰς «μορφὰς» τῶν ἀπολύτων «ἱδεῶν», ἀς ὁ Χριστιανισμὸς ὅμως ἐνεσάρκωσεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Θεανθρώπου. Πλανώμεθα λοιπόν, ὁσάκις ὅμιλοῦμεν περὶ «δανεισμοῦ» ἱδεῶν ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ τοῦ Ἐλληνισμοῦ. Διότι:

1. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις, καθ' ἄς γίνεται λόγος περὶ «δανεισμοῦ», πρόκειται ἐν τῇ πραγματικότητι περὶ καθολικοῦ τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως ἀγαθοῦ καὶ ἀντὶ «δανεισμοῦ», ὀρθότερον θὰ ἔτο, ἐὰν λόγος ἐγίνετο περὶ «ἀναλογιῶν». Ποῖα εἶναι τὰ «κριτήρια» τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν καθολικῶν «ἱδεῶν» ἐνὸς συγγραφέως ἀπό τινος ἑτέρου; Ταῦτα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι ὑποκειμενικά. Ἡ εἰκὼν τοῦ ἀθλητοῦ τῆς χριστιανικῆς Γραμματείας δμοιάζει πρὸς τὴν στωϊκὴν λαϊκὴν ἡθικὴν φιλοσοφίαν· ἡ περὶ δύο ὁδῶν διδασκαλία τοῦ Κυρίου εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ὅρους Ὁμιλίαν Του ὑπενθυμίζει τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡσιόδου³⁰ ὑπὸ τῶν σοφιστῶν πολλάκις χρησι-

30. Περὶ Ἡσιόδου, ὅρα τὸ ἐκτενὲς ἄρθρον ἐν Pauly-Wissowa, RE 1167-1240 (Rzach),

μοποιηθεῖσαν εἰκόνα. Ἐλλ' οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ γίνη περὶ ἀμέσου σχέσεως ἢ ἐξαρτήσεως τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ἐκ τῆς Ἀρχαίας. Πρόκειται περὶ κοινῆς ἀντιλήψεως τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως περὶ διακρίσεως ἀρετῆς καὶ κακίας, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ. Ἡ ἴδια εἰκὼν ἐν τῇ γνωστῇ Ἐπιστολῇ τοῦ Βαρνάβα³¹ καὶ ἐν τῇ «Διδαχῇ»³² τῶν δώδεκα ἀποστόλων, συγγενεύει περισσότερον πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ «ἀρετῆς» καὶ «κακίας». Πρβλ. Σοφ. Σολ. 4,2: «ἐν τῷ αἰῶνι στεφανηφοροῦσα πομπεύει τὸν τῶν ἀμιάντων ἄθλων ἀγῶνα νικήσασα» ἡ ἀρετή. Όμοίως ἐν 10, 12 λέγεται, ὅτι ἡ «σοφία» «ἀγῶνα ἵσχυρὸν ἐβράβευσεν αὐτῷ».

2. Ὡς πρὸς τὰς Ἑλληνικὰς «ἀναλογίας» λεχθήτωσαν τὰ ἔξῆς: Ἐπὶ αἰῶνας αἱ Ἑλληνικαὶ ἴδεαι ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς νῦν πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος ὅτε μὲν ἵσχυρότερον, ὅτε δὲ ἀσθενέστερον. Ἐπὶ τῆς μικρὸν πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐποχῆς ἐμφανίζεται ὁ Συγκρητισμός³³, ὅστις ἐπέτυχεν ὕστερον νὰ ρίψῃ βαθείας ρίζας «ἀναλογιῶν» Ἐθνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Καὶ οὕτω πως ὁ ἀποκλειστικὸς Ἐλληνισμός³⁴, ἀκριβῶς ἐν τοῖς

ἔνθα καὶ πλουσίᾳ βιβλιογραφίᾳ. Eduard Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur. I. Hesiod u. Pindar, Leipzig 1912⁴.

31. Περὶ Βαρνάβα, ὅρα Altaner, σ. 66. (βιβλιογρ.). Quasten, I, 85/92 (βιβλιογρ.). Μπαλάνον, Πατρολογία σ. 40-43.

32. Περὶ Διδαχῆς, ὅρα Altaner σ. 43-46 (πλουσίᾳ βιβλιογρ.). Quasten, I, 29-39 (πλουσίᾳ βιβλιογρ.). Μπαλάνον, Πατρολογία σ. 36/40.

33. Περὶ Συγκρητισμοῦ, ὅρα: F. C. Grant, Hellenistic Religions. The Age of Syncretism, New York 1953. A. D. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten 3 Jahrh. 1924⁴. C. Schneider, Geistesgesch. des antiken Chri. 1954. K. H. Rengstorff, Ant. u. Christ. 1954. C. Andresen, Logos u. Nomos, 1955. M. P. Nilsson, Gesch. d. griech. Religion, II, 1950. H. Grégoire, Les persécutions dans l'Empire romain, Brüssel 1951.

34. Περὶ Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ὅρα τὰ κύρια ἔργα τῶν: J. G. Droysen, Gesch. Alexanders d. Gr. 1833/34. Τοῦ αὐτοῦ, Gesch. d. Hellen. I. II 1836/43 (όμοι καὶ οἱ τρεῖς τόμοι 1877/8², ὡς «Ιστορία τοῦ Ἐλληνισμοῦ». Νεωτέρα ἔκδοσις ὑπὸ v. E. Bayer 1952/3. J. Kaerst, Gesch. d. Hellen. I (1901). 1926². II (1909). 1927². P. Wendland, Die

θρησκευτικοῖς ζητήμασιν, ἥρξατο συμπεριφερόμενος μετὰ συμπαθείας πρὸς τὰς διαφόρους Θρησκείας, λόγῳ τοῦ «συγκρητισμοῦ», τῶν «συγκρητιστικῶν» δηλ. ἵδεῶν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἐν τε τῇ Πίστει καὶ ἐν τῇ Σκέψει ἀκόμη, ἀπό τινων ἀπόψεων καὶ ἐν τῇ Λατρείᾳ, λόγῳ τοῦ «Συγκρητισμοῦ», ηὔξανεν ἡ τάσις τῆς τῶν ἵδεῶν ἔξιστώσεως, δὲν ἔχομεν ἢ ν' ἀναζητήσωμεν τὰς «ἀναλογίας» ταύτας μεταξὺ Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ἔχοντες ὡς προϋπόθεσιν τὸν «Συγκρητισμόν». Ἡ περὶ «Ἐνὸς» Θεοῦ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἡ προσδοκία ἐνὸς Λυτρωτοῦ, ἥτο ἥδη διαδεδομένη εἰς τὰ πλήθη, ἐξ ἐπιδράσεως τῆς λαϊκῆς φιλοσοφίας. Αἱ «ἀναλογίαι» μεταξὺ Στοᾶς καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὁμιλίας τοῦ Κυρίου εἶναι πολλαί. Ὁμοίως μεταξὺ Σωκράτους καὶ Χριστοῦ ἢ Σενέκα καὶ Παύλου. Ἄλλ' εἶναι πλάνη νὰ πιστεύηται ὅτι τὰ κοινὰ σημεῖα συσχετισμοῦ καὶ «ἀναλογίας», δύνανται νὰ αἰτιολογήσουν μείωσιν τῆς ἀξίας τῆς χριστιανικῆς διδαχῆς καὶ τῆς πρωτοτυπίας αὐτῆς. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα, φέρ' εἰπεῖν, τῆς κυνικῆς, στωϊκῆς ἢ πυθαγορείου φιλοσοφίας περὶ ἡθικῆς, δὲν σημαίνουν ἔξαρτησιν τῆς ὁμοίας σχεδὸν διδαχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ὅτι ταῦτα ἥσαν κοινὸν κτῆμα τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως καὶ μόνον.

3. Τὰς «ἀναλογίας» ταύτας ἔξηραν ἥδη οἱ Ἑλληνες χριστιανοί

hellenist. -röm. Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christ. (1907) u. 1912². W. W. Tarn, Hellenistic Civilisation, London (1927). 1952². H. Gressmann, Die oriental. Religionen im hellen. -röm. Zeitalter, 1930. K. Prümm, Religionsgeschichtl. Handb. für den Raum der altchristl. Welt, 1943. Rom 1954². H. Bengtson, Griech. Gesch. von den Anfängen bis in die röm. Kaiserzeit, 1950. S. Liebermann, Hell. in Jewish Palestine (Texts and Studies of the Jewish Theol. Sem. of America 18), New York 1950. M. P. Nilsson, Gesch. d. griech. Religion II: Die hellenist. u. röm. Zeit, 1950. . F. c. Grant, Hellenistic Religions, New York 1953. Toῦ αὐτοῦ, Ancient Roman Religion, New York 1957. C. Schneider, Geistesgesch. des antiken Christentums, 2 Bände 1954. E. Kiessling, Der Hell., in der deutschen Forschung, 1938/48 1956. Ἀφθονον βιβλιογραφίαν εὑρίσκει τις καὶ εἰς τὰ φιλοσοφικὰ Λεξικὰ καὶ τὰς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας.

Ἄπολογηταὶ εἰς τοιοῦτο μάλιστα σημεῖον, ὥστε τινές, ὡς ὁ Ἰουστῖνος³⁵ ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, νὰ θεωρήσουν ὅτι ὁ Θεὸς ἀπεκαλύφθη διὰ τοῦ «σπερματικοῦ θείου λόγου» καὶ τοῖς πρὸ Χριστοῦ μεγάλοις φιλοσόφοις, οἵοι ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων κ.ἄ. Ὁ Ἰουστῖνος πρῶτος διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι «σπέρματα τοῦ θείου Λόγου», φωτίσαντα τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους, κατέστησαν αὐτοὺς ἵκανοὺς «ἀμυδρῶς ὁρᾶν τὰ ὄντα» καὶ νὰ διδάξωσι «σπέρματα ἀληθείας». Ὡς ἐκ τούτου «οὐκ ἀλλότρια ἔστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ· ἀλλ᾽ ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἀλλων, στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων· ἔκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ «σπερματικοῦ θείου Λόγου» τὸ συγγενὲς ὁρῶν, καλῶς ἐφθέγξατο»³⁶. Ἡ Φιλοσοφία εἶναι «μέγιστον κτῆμα καὶ τιμιώτατον Θεῷ, φὲ τε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμᾶς μόνη. Καὶ ὅσιοι ὡς ἀληθῶς οὗτοί εἰσιν οἱ φιλοσοφίᾳ τὸν νοῦν προσεσχηκότες»³⁷. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι «ἡ μόνη ἀσφαλῆς τε καὶ ξύμφορος Φιλοσοφία»³⁸, ἡτις συνέλεξεν ὅτι καλὸν ἐλέχθη ὑπὸ τῶν ἀλλων. «Ὦσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν, τῶν χριστιανῶν ἔστι»³⁹. Ὁ Ἰουστῖνος ἐφρόνει ἐπίσης ὅτι «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοί εἰσι, κανὸν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς· ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραὰμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαὴλ καὶ ἄλλοι πολλοί· οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες

35. Τὴν περὶ Ἰουστίνου (†165), τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, βιβλιογραφίαν, δρα ἐν τοῖς συστηματικοῖς πατρολογικοῖς συγγράμμασιν: Al taner (1963)⁴96/101. Quasten, I, 196-219. Ὁρα καὶ Ἀνδρ. Θεοδάρου, Ἡ Θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν. Ἐν Ἀθήναις 1960.

36. B' Ἀπολ. 8 καὶ 13.

37. Διάλ. πρὸς Τρύφ., 2.

38. Αὐτόθι 8.

39. B' Ἀπολ. 13, 4.

χριστιανοί⁴⁰. Ὁ Θεῖος Λόγος ὅμως ἐν ὅλῳ Του τῷ Πληρώματι ἐνηθρώπησεν ἐν τῷ Χριστῷ.

4. Ὡστις ἥθελεν ἐκ τῆς πρὸς τοὺς μάρτυρας χριστιανικῆς τιμῆς νὰ συσχετίσῃ τὴν ἀποδιδομένην ὑπὸ τῶν Ἑθνικῶν λατρευτικὴν τιμὴν εἰς τοὺς ἥρωας καὶ ἡμιθέους⁴¹, θὰ περιέπιπτεν εἰς σφάλμα ἀξιολογικῆς ἀνεπαρκείας, τοῦθ' ὅπερ ἀκριβῶς ὅθησε τὸν Θεοδώρη τὸν (+ ca. 466)⁴² καὶ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας († 444)⁴³ νὰ προβῶσιν εἰς ἀναίρεσιν τῆς ἐξαρτήσεως τῆς μαρτυρολογικῆς Γραμματείας ἐκ τῆς ἑθνικῆς λατρείας ἥρωων καὶ ἡμιθέων. «Ἀναλογία» ἀπλῆ ὑφίσταται καὶ ἐνταῦθα καὶ οὐχὶ ἀντικατάστασις ὄνομάτων καὶ προσώπων. Ἔάν τις ἔχῃ πρὸ δόφθαλμῶν τὴν εὐλαβῆ διάθεσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου ἔναντι τῶν ἐξαιρομένων ἥρωων ὑπὸ τοῦ Πανσανίου καὶ τοῦ Φιλοστράτου, δὲν θὰ ἀπορήσῃ ὅτι σύγχυσις θὰ ὑπεισήρχετο εἰς τὴν ἀντίληψίν τινων, ὅτι ἡ τῶν μαρτύρων λατρεία εἶναι ἀπόρροια τῆς τῶν ἥρωων καὶ ἡμιθέων λατρείας τῶν Ἑλλήνων. Τὸ αὐτὸ θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἴσχυρισθῇ καὶ περὶ τοῦ «μοναχικοῦ ἰδεώδους»⁴⁴. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται τοῦτο νὰ θεωρηθῇ

40. A' Ἀπολ. 46.

41. Περὶ τῶν ἥρωων τοῦ Ἑθνισμοῦ καὶ τῶν ἡμιθέων, ὡς καὶ περὶ τῶν ἥρωων τῆς χριστιανικῆς Ἑκκλησίας καὶ τῶν ἀγίων, ὅρα ἰδιαιτέρως τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ Martin P. Nilsson, *Gesch. d. griechischen Religion*. München 1950. Bde 2. I, 128ff. II, 540 ff., ἔνθα ἐκτίθενται αἱ γνῶμαι τοῦ Φιλοστράτου καὶ Πανσανίου. Ἐπίσης ὅρα L. Bieler, ΘΕΙΟΣ ANHP. Das Bild des «göttl. Menschen» in Spätantike u. Frühchristentum. Wien 1935/6. Bde 2. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*. Brüssel 1933². W. Schamoni, Das wahre Gesicht der Heiligen. 1951². R. Aigrain, *L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*. Paris 1953. F. J. Dölger, IXΘΥΣ, 1929 ἐ. Πλουσιωτάτην ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίαν εὑρίσκει τις εἰς τὰς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ τὰ Λεξικά, κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς τὸ τοῦ Gerhard Kittel. *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Stuttgart 1938, II, 65/6 (λ. «Θεός»).

42. Quasten 536/54, Altaner 304-306. Μπαλάνου 402.

43. Quasten 116/42, Altaner 253-7. Μπαλάνου 390.

44. Περὶ τοῦ ἀσκητικοῦ ἡ μοναχικοῦ ἰδεώδους παρὰ τοῖς χριστιανοῖς καὶ μάλιστα περὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν ἀπαρχῶν τούτου καὶ τῶν ἐπιδράσεων τῆς «ἀσκήσεως» τῶν φιλοσό-

γέννημα τῆς φιλοσοφικῆς «ἀσκήσεως» τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Τούναντίον ὁ Χριστιανισμός, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλας Θρησκείας, λόγῳ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἔκλυσιν ἡθῶν, ἐπέτρεψε τὴν ἐξέλιξιν τοῦ «ἀσκητικοῦ ἰδεώδους» καὶ μάλιστα κατὰ στάδια προοδευτικῆς ἀνελίξεως, ὡς παρετηρεῖτο τὸ πρῶτον μὲν παρὰ τῷ Ἐρμῆ⁴⁵, διὰ τῶν περὶ ἡθικῆς διδασκαλιῶν τῶν Στωϊκῶν⁴⁶ καὶ τῶν Νέων Πλατωνικῶν καὶ τῶν ἐκ τούτων ἐπιδράσεων. Ὅστερον δὲ παρὰ τῷ Ὡριγένει, τῷ Εὐσεβίῳ Καισαρείας κ.ἄ. ὁ «μοναχὸς» συμπίπτει μετὰ τοῦ στωϊκοῦ «σπουδαίου» ἡθικῶς ἀτόμου, τὰ δὲ Ἰδεώδη τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας θεωροῦνται «προηγούμενα» τῆς χριστιανικῆς ἀρετολογίας. Πλανᾶται ἐπίσης, ὅστις ενρίσκει ἀμεσον «δανεισμὸν» ἐκ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων ἐν τοῖς Συμβόλοις τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας. «Ἀναλογίας» καὶ ἐνταῦθα ἀναγνωρίζομεν, «ἀναλογίας» οἰκείας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐκζητοῦσαν τὴν διὰ συμβόλων παράστασιν τῶν θρησκευτικῶν της ἐφέσεων.

5. Ἐν τῇ διατιμήσει καὶ ἐκτιμήσει τῶν «ἀναλογιῶν» μεταξὺ

φων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὥρα: K. Μπόνη, Ἀσκητικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Δ' αἰ., Ἀθῆναι 1970 (πρόλογος καὶ πλονσία βιβλιογραφία περὶ μιᾶς ἐκάστης τῶν μεγάλων μορφῶν τῆς χριστιανικῆς ἀσκήσεως τοῦ Δ' αἰ.). Περαιτέρω βιβλιογραφία: Karl Holl, Enthusiasmus und Bussgewalt im griech. Mönchtum. 1898. R. Reintzenstein, Historia monachorum und Historia Lausiaca, 1916. W. Bousset, Apophthegmata, 1923. K. Holl, Gesch. Aufs. II, 249-269. Hermann Usener, Kleine Schriften. Leipzig-Berlin 1913, IV, 422-470. Heilige Handlung. Karl Heussi, Der Ursprung des Mönchtums, Tübingen 1936, 292. H. v. Campenhausen, Die Askese im Urchristentum, 1949. Reallexikon f. Antike u. Christentum I, 758 ἐ. (βιβλιογρ.).

Πλείονα εἰς τὰ συστηματικὰ πατρολογικὰ ἔργα, τὰς θεολογικὰς Ἐγκυκλοπαίδειας καὶ τὰ Λεξικά.

45. Quasten 92/105, Altaner 69-71. Μπαλάνου 53.

46. Τὴν σημασίαν, ἣν ἀπέδιδον ἰδιαιτέρως οἱ Στωϊκοί, διαβλέπει τις εἰς τὸ «Περὶ ἀσκήσεως» ἔργον τοῦ Μουσωνίου, ἐν Überweg-Praechter, Grundriss d. Gesch. d. Philos.: Die Philosophie des Altertums, Berlin 1926¹², I, 494, Christ-Stählin-Schmid, Gesch. d. griech. Liter. 1920⁶, II, 1: 357.

Χριστιανισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ Ἐλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαιϊσμοῦ ἀφ' ἔτερου, πρέπει τὸ βάρος νὰ τεθῇ ἐπὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν «ἀναλογιῶν», ἀκόμη καὶ ἐπιδράσεων. Περὶ τούτου πάντες οἱ ἐπιστήμονες ἐρευνηταὶ συμφωνοῦν. Διίστανται μόνον ἐν τῷ μέτρῳ τῆς ἐκτάσεως καὶ ἀξιολογήσεως τῶν «ἀναλογιῶν» καὶ ἐπιδράσεων τοῦ Ἰουδαιϊσμοῦ ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ προσπάθεια τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἡτοί ἡ πάσῃ θυσίᾳ διαφύλαξις τῆς ἀμιγοῦς ἀποκαλυπτικῆς Ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ μακρὰν δθνείων καὶ ἰουδαϊκῶν παραχαράξεων, τοῦθ' ὅπερ ὁδηγεῖ εἰς αἴρεσιν. Μὴ λησμονῶμεν τὴν ύπὸ τοῦ Παύλου διδομένην ἐντολήν: «Μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν»⁴⁷. Οὐδεμία ύπερβολὴ εἶναι, ὅτι τὸ παρατηρούμενον πλῆθος «ἀναλογιῶν» καὶ συσχετίσεων Χριστιανισμοῦ καὶ Ἐλληνισμοῦ προέρχεται διὰ μέσου τοῦ Ἰουδαιϊσμοῦ, ὅστις ἐκ τῆς συναντήσεώς του μετὰ τοῦ Ἐλληνισμοῦ ἐκαρπώθη ἰδέας καὶ ἀρχάς, ἃς ἐχρησιμοποίησεν ἐπ' ὀφελείᾳ τῆς διδαχῆς τῆς Π.Δ. Τὸ Ταλμοὺδ⁴⁸ γέμει ἐλληνιστικῶν ἐπιδράσεων. Καὶ ἡ Κ.Δ. ἀντλεῖ ἐκ τῆς Π.Δ. ὅτι συνάδει πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀποκαλυπτικῆς διδαχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κοιναὶ ἡσαν, φέρ' εἰπεῖν, αἱ ἀρχαὶ Ἐλλήνων, Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Ὁ

47. Κολοσ. 2, 8.

48. Περὶ τοῦ Ταλμούδ ὅρα τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ Hermann L. Strack, *Einleitung in Talmud und Midras*. München 1921⁵. Λεπτομερέστερον περὶ τε τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ καὶ τοῦ Βαβυλωνιακοῦ Ταλμούδ, ὅρα ἐν τῷ ἐκτενεστάτῳ ἔργῳ τοῦ Λεων. Ἰω. Φιλιππίδου, Ἰστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς. Ἀθῆναι 1958 σ. κζ' + 1053, σελ. 468 ἐ. (μετὰ πλουσίας βιβλιογρ.) Πβλ. τοῦ αὐτοῦ, Ἰστορία τῆς Θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ. Τόμ. Α': Ἡ πηγή. Ἐν Ἀθήναις 1938, ἰδίᾳ τὸ κεφ. IV, 395-519. Ὁρα ἐπίσης Παναγ. Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*. Ἐν Ἀθήναις 1955 σ. 264 ἐ.ἐ.

‘*Ηράκλειτος*⁴⁹ δὲ Ἐφέσιος τάδε λέγει: «τοῦ δὲ λόγου τοῦ δ’ ἐόντος αἰεί»⁵⁰. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι ὁ μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου Ἀμέλιος⁵¹ τὴν ἀρχὴν τοῦ ‘*Ηράκλειτον* ἐχρησιμοποίησεν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀρχῆς τοῦ κατὰ Ἰωάννην *Εὐαγγελίου*⁵². ‘*Η Σοφία Σολομῶντος θεωρεῖ* τὴν «*Σοφίαν*» ἢ «*Λόγον*» τοῦ Θεοῦ νὰ συμπαρίσταται ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ κόσμου, λέγουσα: «ἡνίκα δ’ ἡτοίμασεν (ὁ Θεὸς) τὸν οὐρανὸν συμπαρήμην αὐτῷ..., καὶ ὡς ἴσχυρὰ ἐποίει τὰ θεμέλια τῆς γῆς, ἥμην παρ’ αὐτῷ ἀρμόζουσα»⁵³ καὶ 9, 4: «τὴν τῶν σῶν θρόνων πάρεδρον σοφίαν». Καὶ ὁ *Εὐαγγελιστὴς* Ἰωάννης ἀρχεται τοῦ *Εὐαγγελίου* τον διὰ τῶν θεοπνεύστων λόγων: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος». ‘*Η Ελληνικὴ Φιλοσοφία*, ἡ Ἰουδαιϊκὴ Θεογνωσία καὶ ἡ *Χριστιανικὴ Θεοσοφία* εἶναι μὲν οἰκεῖαι ἐν τῇ περὶ δημιουργίας διδαχῇ, ἀλλ’ οὐδετέρα τῶν δύο πρώτων δύναται οὐδὲ πόρρωθεν νὰ προσεγγίσῃ τὴν θείαν καὶ ἀποκαλυπτικὴν εὐαγγελικὴν ρῆσιν περὶ τῆς διὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ δημιουργίας τοῦ κόσμου, δι’ οὐ «τὰ πάντα ἐγένετο» καὶ χωρὶς Αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἐν δι γέγονεν»⁵⁴. ‘*Ο τοῦ Θεοῦ Λόγος εἶναι «Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ Σοφία»*⁵⁵ καὶ ὁ «πρωτότοκος πάσης κτίσεως»⁵⁶.

49. Περὶ ‘*Ηράκλειτον*, ὅρα Λεων. *Φιλιππίδου*, *Ιστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Κ.Δ.* σ. 94 ἔ. Überweg-Praechter, μν. ἔ. σ. 421. 487-493. Pauly-Wissowa-Kroll, RE 15, 504-508 (βιβλιογρ.).

50. Κλήμης Ἀλεξ., *Παιδαγωγὸς* 251, χρησιμοποιεῖ τὸν κατὰ τὸν ‘*Ηράκλειτον* καὶ τὴν *Στοὰν «λόγον»* ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐννοίᾳ. Πβλ. J. Bernays, *Die heraklit.Briefe*, Berlin 1869, σημ. 40.

51. Περὶ τοῦ Νεο-Πλατωνικοῦ Ἀμελίου, τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πλωτίνου, ὅρα Überweg-Praechter, I, 591-596.

52. *Εὐσεβίου*, *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ XI*, 19, 1.

53. *Σοφ. Σολ.* 8, 27.

54. *Ἰωάν.* 1, 3.

55. *Α' Κορ.* 1, 24.

6. Τὸν συγκρητισμὸν τῆς Ἑλληνικῆς, ὡς καὶ τῆς Ἰουδαικῆς Γραμματείας πρὸς τὴν Χριστιανικὴν ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς ἐν γένει δοξασίαις, ἐζήτησάν τινες ν' ἀποδείξουν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Λέγουν, ὅτι ὁ ἀπόστολος πρέπει νὰ εἶχεν ἐκπαιδευθῆ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ Γραμματείᾳ, ἐφ' ὅσον ἀναφέρει πολλάκις χωρία εἰλημμένα ἐκ τῆς ἀρχαίας Γραμματείας, ὡς τὸ τοῦ Ἀράτου⁵⁷ ἐν ταῖς Πράξεσι, κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου περίφημον Ὁμιλίαν του: «τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν» (Πράξ. 17, 28). ἐπίσης τὸ περίφημον χωρίον τῆς Α΄ Κορ. 2, 9: «ἀλλὰ καθὼς γέγραπται· ἀ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν καὶ οὗς οὐκ ἤκουσεν καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ὅσα ἥτοιμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν», θεωρηθὲν ὑπὸ τοῦ Ὡριγένους καὶ τοῦ Ἱερωνύμου ληφθὲν ἐκ τοῦ ἀποκρύφου «Ἀποκάλυψις τοῦ Ἡλία»⁵⁸. Ὁμοίως τὸ χωρίον Α΄ Κορ. 1,24: «ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστόν... Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν». Τὴν τελευταίαν φράσιν ὁ Παῦλος φέρεται ἀντλῶν ἐκ τῆς Σοφίας Σολομῶντος, ἐπηρεασμένης ἐκ τῆς ἔθνικῆς Γραμματείας. Ἄλλος ὁ Παῦλος εἶναι ὁρθότερον καὶ εὐλογοφανέστερον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰς ἰδέας αὐτοῦ ἥντλησεν ἐκ τῆς οἰκειοτέρας εἰς αὐτὸν Ἰουδαϊκῆς Γραμματείας καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ Φίλωνος, παρὰ ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας⁵⁹. Ἄλλωστε διὰ τοὺς μεμορφωμένους Ἰουδαίους ἡ Ἀλεξανδρινὴ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ καθόλου Γραμματεία δὲν ἦτο παντελῶς ξένη, λόγῳ ἀκριβῶς

56. Κολ. 1, 15.

57. Περὶ Ἀράτου, ὅρα Überweg-Praechter, I, 414. Λεων. Φιλιππίδον, Ἰστ. τ. ἐποχῆς τ. Κ.Δ. σ. 112.214.474.952. Neumeyer, Aratos von Sikyon. Neustadt 1886/7. Pauly-Wissowa-Kroll, RE 3, 383/90. Ἐπίσης ὅρα καὶ Παν. Χρήστον, Θεολογικὰ Μελετήματα, I: Ἀρχαι τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, Θεσσαλονίκη 1973 σ. 47 ε. 77έ.

58. Πρβλ. A. Resch, Agrapha, Texte u. Unters. V. 4 (1889) 154.

59. Περὶ Φίλωνος, ὅρα Überweg-Praechter, RE I, 520, 567.572. Λεων. Φιλιππίδον, ἐνθ' ἀν. σ. 414. Flliche-Martin, I, 57 (J. Lebreton) (βιβλιογραφία).

τῆς ἐκ τοῦ ἐπικρατοῦντος τότε Συγκρητισμοῦ ἀλληλεπιδράσεως τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἡθικῶν ἰδεῶν. "Ἄς ἀναμνησθῶμεν ὅτι ὁ φίλος καὶ συνεργὸς τοῦ Παύλου Ἀπολλὼς⁶⁰ ἦτο Ἀλεξανδρινὸς Ἰουδαῖος⁶¹. Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων (22, 3), ἐγεννήθη μὲν ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας, ἀλλ᾽ ἀνετράφη ἐν Ἱεροσολύμοις, «παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ, πεπαιδευμένος κατ' ἀκρίβειαν τοῦ πατρῷου νόμου». Κατὰ δὲ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Ταλμούδος νομοδιδάσκαλος Γαμαλιὴλ εἶχε περὶ ἑαυτὸν περὶ τοὺς χιλίους νέους ἐκπαιδευομένους, οἱ 500 δ' ἐξ αὐτῶν ἐδιδάσκοντο τὴν Ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν, δηλ. τὴν Ἰουδαιο-Ἑλληνικήν, ἥ κάλλιον εἰπεῖν, τὴν Ἀλεξανδρινὴν σοφίαν⁶². Ἐμμεσον λοιπὸν γνωριμίαν τοῦ Παύλου μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας ὀρθότερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ἥ ἄμεσον καὶ ἀπ' εὐθείας οἰκείωσιν πρὸς αὐτήν.

7. «Ἀναλογίας» Ἰουδαικο-Χριστιανικὰς καὶ Ἑλληνικὰς ἀνευρίσκομεν κυρίως ἐν ταῖς περὶ τῶν ἐσχάτων καὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς παραστάσεσι. Τὰ Ἡλύσια πεδία καὶ ὁ Τάρταρος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων περιγράφονται μετὰ ζωηρῶν χρωμάτων ἐν τῇ ἀποκρύψῳ Ἀποκαλύψει τοῦ Πέτρου, ἐν ᾧ ἡ ἀπόκρυφος Γραμματεία φαίνεται ἐπηρεασμένη ἐκ τῶν ὀρφικῶν-πυθαγορικῶν εἰκόνων τοῦ «ὑπερπέραν» καὶ ἐκ τῶν Μυστηρίων καὶ περὶ Ἀδού ἀντιλήψεων τῶν Ἑλλήνων⁶³. Ἡ Ἰουδαιϊκὴ-ἀποκαλυπτικὴ Γραμματεία ὑπέστη πρώτη τὴν

60. Περὶ τοῦ Ἀπολλῶ, ὅρα ἐκτὸς τῶν Εἰσαγωγῶν εἰς τὴν Κ.Δ. καὶ τὰ εἰδικὰ ἔργα τῶν: E. Käsemann, *Die Johannesjünger in Ephesus: Zeitschr. f. Theologie u. Kirche* 49 (1952) 144/54. E. Schweizer, *Die Bekehrung des Apollo: Evangelische Theologie* 15 (1955) 247/54. E. Haenchen, *Die Apostelgesch. Meyer, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament*, III (1956)¹⁰) 491.

61. A' Κορ. 3, 6 ἔ. Πράξ. 18, 24 ἔ.

62. Περὶ Γαμαλιήλ, ὅρα πλὴν τῶν Εἰσαγωγῶν εἰς τὴν Κ.Δ. καὶ τὰ ἔργα τῶν Schürer, II, 429, 435. Strack, *Einl.* 120, 122. Bill, II, 527, 636. *The Universal Jewish Encyclopedia*, ed. L. Landman, 1948, IV, 506. Πβλ. Λεων. Φιλιππίδου, ἐνθ' ἀν. σ. 418 ἔ.

63. Περὶ Ἀδού-ἄβύσου-ταρτάρου καὶ Ἡλυσίων πεδίων παραπέμπω εἰς τὰ ἐξῆς ἔργα:

έπιδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς περὶ τοῦ «Ὑπερπέραν» ἀντιλήψεως. Ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς δὲ ἔλαβε τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ Χριστιανικὴ-ἀποκαλυπτικὴ Γραμματεία τῶν Ἀποκρύφων⁶⁴. Ἄλλ ’ ὁφείλομεν νὰ προφυλαχθῶμεν ἀπὸ τὰς περιπτώσεις μεμονωμένων τάσεων καθ’ ὥρισμένας ἐποχὰς διὰ νὰ γενικεύσωμεν τὴν ἔξωθεν ἐπίδρασιν, ἔμμεσον ἢ ἄμεσον, ἐπὶ τῆς καθόλου Χριστιανικῆς Γραμματείας. Εἶναι μέγα σφάλμα νὰ συμφύρωμεν συγχέοντες τὴν Νεο-Διαθηκικὴν Γραμματείαν, ώς ἐπηρεασθεῖσαν καὶ κατ’ ἐλάχιστον ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ἑθνικῆς Γραμματείας. Τὰ ἐλάχιστα σημεῖα «ἀναλογίας» ἴδεων, ώς ἀπαντῶσι κυρίως παρὰ τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Ἰωάννῃ, οὐδὲν ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον προσκομίζουσι πρὸς ἀπόδειξιν Ἀρχαιο-Ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν ἰερῶν κειμένων τῆς Κ.Δ. Ἄλλ ’ ἀνιστόρητον θὰ ἥτο ἐπίσης νὰ θέτωμεν εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν κρίσεως, προκειμένου περὶ τῆς σχέσεως ἢ ἀλληλεπιδράσεως τῆς Ἑθνικῆς Γραμματείας, πρὸς τὴν Γραμματείαν τῶν Αἵρεσεων, ἦτοι τῶν Γνωστικῶν. Ἐν τοῖς κύκλοις τῶν αἵρετικῶν Γνωστικῶν ἡ ἐπίδρασις καὶ ἔξαρτησις ἀπὸ τῆς Ἑθνικῆς Γραμματείας καὶ Σκέψεως εἶναι τεραστία. Ἄλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἰστορίᾳ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ βιούσης Ἔκκλησίας ἥτο καὶ φυσικὸν καὶ ἀναπότρεπτον τὸ γεγονὸς τῆς ἐπαφῆς, τῆς γνωριμίας καὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως ἐπὶ τῆς Χριστιανικῆς,

Λεων. Φιλιππίδου, Ἰστ. τ. ἐποχ. τ. Κ.Δ. Ἀθῆναι 1958 σ. 80, 100, 187, 424, 714, 719 (βιβλιογρ.). Kittel, Theol. Wörterb. z. N.T. I, 9, 146/50. Pauly-Wissowa, RE 18 (1541/33 (inferi). Hauck, RE f. prot. Theol. 7, 295/9 (Dalman) (βιβλιογρ.). Λεων. Φιλιππίδου: Θρησκεία καὶ θάνατος. Ἀθῆναι 1938 (Διάλεξις καὶ ἐν τέλει χρήσιμος βιβλιογρ.). Ἀξιόλογον εἶναι καὶ τὸ ἄρθρον περὶ «Ἡλύσιων πεδίων» τῆς φιλολόγου Εὐφροσ. Σιδηροπούλου, Μεγ. Ἑλλ. Ἑγκυλ. Μακρῆ, τ. A', 590/2. M. Nilsson, ἐνθ' ἀν. I, 302ξ. (Ἡλύσιων πεδίον καὶ περὶ Ἀδου I, 424 ἔξ.

64. Διὰ τὴν Ἀποκρυφικὴν Γραμματείαν, ὅρα τὸ κύριον ἔργον: Edgar Hennecke-Wilhelm Schneemelcher, Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. Tübingen 1959/64, Bd. I (Evangelien), Bd. II (Apostolisches, Apokalypsen und Verwandtes).

μάλιστα εἰς βαθμόν, προϊόντος τοῦ χρόνου, συνεχῶς αὐξανόμενον, μέχρις οὗ καταλήξῃ εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀκμῆς τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἐλληνισμοῦ ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὸν Δ' καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἐχομεν λοιπὸν μεγίστην ἔξαρτησιν τῆς Ἀποκρυφικῆς Γραμματείας καὶ μάλιστα τῆς Γνωστικῆς ἐκ τοῦ Ἐλληνισμοῦ καὶ δὴ καὶ μέσῳ τῆς Ἰουδαικῆς Ἀποκαλυπτικῆς Γραμματείας. Εἰς μικρότερον δὲ βαθμὸν ἡ ἐπίδρασις αὗτη παρατηρεῖται ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Γραμματείᾳ, ἵδιᾳ εἰς τὰς μορφάς, τὰς εἰκόνας, τὴν ύφὴν τοῦ λόγου, τὴν καλλιλογίαν ἐν τῇ διατυπώσει τῶν νοημάτων κ.τ.τ., ἅτινα πάντα ὀνομάσαμεν «ἀναλογίας».

Τὴν διαφορὰν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἐλληνισμοῦ ἐπὶ τῆς Γνωστικῆς Γραμματείας, ἐν τῇ ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐλάσσονα ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μὴ αἱρετικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ συγκρίνων φράσεις τοῦ Εὐαγγελίου πρὸς ὅμοίας φράσεις τῆς Γνωστικῆς Γραμματείας. Οὕτω πως ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ τοῦ Ἰωάννου χρησιμοποιεῖται ἡ φράσις: «ὅ μονογενὴς Υἱός». Ὁ Οὐαλεντίνος⁶⁵ ἔπλασε τὴν ὁρφικὴν φράσιν «μονογενὴς Θεός». Ἡ τοῦ Ἰωάννου διατύπωσις οὐδεμίαν ἀναφορὰν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἔχει· μόνον ἐν τῇ Σοφίᾳ Σολομῶντος εὑρίσκεται ἡ φράσις: «μονογενὴς πνεῦμα». Τούναντίον ἐν τῇ φράσει τοῦ αἱρετικοῦ Οὐαλεντίνου εἶναι πρόδηλος ἡ ἐκ τῆς ὁρφικῆς Γραμματείας ἐπίδρασις.

8. Ἐν συμπεράσματι λεχθήτωσαν τὰ ἔξης: Αἱ ἀκραῖαι θέσεις, θετικαὶ ἡ ἀρνητικαί, δὲν δύνανται νὰ γίνωσιν ἀποδεκταὶ ύφεντοι ἡμῶν ἐν τῇ διαβαθμίσει τῶν ἐπιδράσεων καὶ τῶν σχέσεων Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Ἡ θέσις ἐκείνων, οἵτινες δέχονται ἀκρίτως οἵονεὶ ἀπορρόφησιν ύπο τοῦ Ἐλληνισμοῦ τῶν βασικῶν κοσμοθεωριακῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἀπορρι-

65. Kittel, ThWNT 4, 748, ἵδιᾳ σημ. 14.

πτέα. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ θεωρία τῶν ἀκραίων θέσεων ἐπιστημόνων τινῶν τῆς Δύσεως, περὶ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς διατηρεῖ ἀπόλυτον αὐτοτέλειαν ἐν ταῖς βασικαῖς ἀρχαῖς τῆς πίστεως, οὐ μόνον ἔναντι τοῦ Ἐλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἔναντι ἀκόμη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα ἐξ ἄλλου νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἐπίδραστν ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν περὶ Ἡθικῆς διδασκαλιῶν τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ καὶ τῆς Στοᾶς. Ἀλλὰ τὴν ἐπίδρασιν ταύτην θεωροῦμεν ἐπίδρασιν «Μορφῶν», ἐπίδρασιν διατυπώσεως καὶ καλλιλογικῆς ἐκφράσεως, ἐπίδρασιν καλαισθησίας τοῦ ἀττικίζοντος λόγου· ἔνθα δὲ ταυτοσήμως που περὶ ἥθικῶν τινων ἀρχῶν γίνεται λόγος καὶ τῶν δύο κοσμοθεωριῶν, τοῦτο συμβαίνει ἐκ τοῦ ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται πηγάζουν ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι μείζων καὶ ἐμφαντικωτέρα ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Ἀπορριπτέα ἐπομένως θεωρεῖται ύφ' ἡμῶν καὶ ἡ ἀκραία θέσις τινῶν περὶ ἀπορροφήσεως τῶν ἰδεῶν καὶ ἥθικῶν ἀξιῶν τοῦ Ἐλληνισμοῦ ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀπορριπτέος ἄρα καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ Ἐλληνισμοῦ. Ἡ μέση καὶ βασιλικὴ ὁδὸς εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὀρθοτέρα. Ἡ ἐν τῇ συναντήσει δηλ. Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἐπίδρασις τοῦ πρώτου ἐπὶ τοῦ δευτέρου εἶναι ἐπίδρασις οὐχὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἀλλ᾽ ἐπὶ τῶν «μορφῶν» καὶ τῶν ἐκφραστικῶν μεθόδων τοῦ χριστιανικοῦ λόγου. Ἐκ τῆς συναντήσεως ἄρα ταύτης ἀγαθὰ προέκυψαν πρωτίστως διὰ τὸν Χριστιανισμόν, διότι ἐκ τοῦ Ἐλληνικοῦ λόγου ἡρύσθη μέσα, ὅπλα καὶ ὄρους διατυπώσεως τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς Πίστεως, ἦτοι τῶν δογμάτων. Ἀλλ᾽ ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ «δόγματος» εἶναι πασιφανῆς ἡ παντελῶς ξένη πρὸς τὴν Ἐλληνικὴν Ἀρχαιότητα χριστιανικὴ ἀποκαλυπτικὴ διδαχὴ περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου, περὶ Μεσσίου-Αντρωτοῦ, περὶ Μυστηρίων καὶ περὶ

τῶν ἐσχάτων, ὡς καὶ περὶ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐλλ᾽ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔστω καὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν «Μορφῶν» καὶ μέσων διατυπώσεως ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, δύσον καὶ ἂν εἰς ἕκτασιν διευρυνθῇ, εἶχεν ἐξ ἀντιθέτου ἀγαθὰ ἀποτελέσματα διὰ τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τῶν ἰδεῶν, τῶν θεωριῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων τῆς γλώσσης. Ἡ ἀττικίζουσα γλῶσσα τῶν Ἀλεξανδρινῶν, βαθμιαίως διαμορφοῦται εἰς δημόδη γλῶσσαν, κατανοητὴν ὑπὸ τῶν πολλῶν. Ἡ «ἀριστοκρατική» διανόησις τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, καθίσταται ἀπλουστέρα καὶ προσαρμόζεται εἰς τὸ μορφωτικὸν ἐπίπεδον τοῦ μετὰ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον διεθνοποιηθέντος Ἑλληνισμοῦ. Τὰ δημόδη στοιχεῖα τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας εἶναι περισσότερον ἐμφανῆ ἐν τῇ αἱρετικῇ Γνωστικῇ Γραμματείᾳ, τῇ Ἀποκρύφῳ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ χριστιανικῷ Ποιητικῷ λόγῳ. Ὁ Ἀλεξανδρινὸς «ἰωτατισμὸς» εἶναι πρόδρομος τῆς ἀπωλείας τῆς προσωδιακῆς Ποιήσεως καὶ τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς διὰ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ βαθμιαίας ἀπικρατήσεως τῆς τονικῆς ρυθμοποιίας εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ὅμνογραφίαν. Ἀλλὰ περὶ τούτου εὐρὺς λόγος ἀλλοτε⁶⁶.

66. Ἡ περὶ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ βιβλιογραφία εἶναι πλουσιωτάτη. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα μόνον ἔργα θεμελιώδους σπουδαιότητος: E. Hatch, *Griechentum und Christentum*, Freib. 1892. A. Harnack *Die Mission u. Ausbreitung des Christentums*. Leipzig 1906². R. Reitzenstein, *Poimandres*. Leipzig 1904. Τοῦ αὐτοῦ, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*. Leipzig 1927³. E. Norden, *Die antike Kunstprosa*. Leipzig 1909. P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*. Tübingen 1912². A. D. Deissman, *Licht vom Osten*. Tübingen 1923⁴. J. Geffcken, *Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt*. Berlin 1920³. Τοῦ αὐτοῦ, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*. Heidelberg 1920. Fr. von Soden, *Geschichte der christlichen Kirche*. Leipzig 1919. Ed. Meyer *Ursprung und Anfänge des Christentums*. Stuttgart-Berlin 1923, III, 315. Otto Stählin, *Christliche Schriftsteller*, in: *Christ-Schmidt-Stählin*, *Geschichte der griechischen Literatur*, II, 2, 1105. P. Wendland-H. Lietzmann, *Die*

9. Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται ἡ ἀποδοχὴ ύφεστη ή μᾶλλον ἀδιαμφισβητήτου ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς ἔξωτερικαῖς «μορφαῖς» τοῦ λόγου καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας. Ἐπίδρασις ναί, ἀπορρόφησις δχι. Ἡ συνάντησις καὶ ἀλληλογραφία τῶν δύο τούτων κοσμοθεωριακῶν μεγεθοτήτων εἶχεν ἀριστα ἀποτελέσματα ἐπ’ ἀγαθῷ καὶ προαγωγῇ ἀμφοτέρων. Ὁ Ἑλληνισμὸς συνεισέφερε τὰς «μορφάς», «τὰ μέσα καὶ τὰ διάφορα εἰδη τοῦ λόγου. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐξ ἄλλου ἐνεφύσησε νέον πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Σκέψιν καὶ κατέστησε τὸν φιλοσοφοῦντα νοῦν ἰκανώτερον εἰς ἑρμηνείαν τῶν ἀρχαίων θεωριῶν τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἵσχυρότερον εἰς νέας φιλοσοφικὰς πτήσεις καὶ ἀναζητήσεις. Προσέτι τὴν «γλῶσσαν» κατέστησε «δημωδεστέραν» καὶ διὰ τῶν νέων γλωσσικῶν μορφῶν διατυπώσεως, τῶν ἐκφραστι-

christliche Literatur: Gercke-Norden, Einleitung 1927³ I, 5. U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die griechische Literatur des Altertums: Kultur der Gegenwart. Teil I. Abt. VIII 1924³. R. Eisler, Orphisch-dionysische Mysteriengedanken in der christlichen Antike. Berlin 1925.

Πηγαῖα ἔργα: M. Nilsson, Die Religion der Griechen (Religionsgeschichte. Lesebuch 4). Tübingen 1927. K. Latte, Die Religion der Römer und der Syngretismus der Kaiserzeit. Tübingen 1927. H. Kleinknecht, Pantheon, Religionsgeschichtl. Texte des Griechentums. Tübingen 1929. N. Turchi, Fontes mysteriorum aevi hellenistici. Rom 1930³. A.D. Nock-A. J. Festugière, Corpus hermeticum, Paris 1945/54, 1-4 Bände. F.C. Grant, Hellenistic Religions, Vol. 2. New York 1953/4. Τοῦ αὐτοῦ Ancient Roman Religion. New York 1957. H. Haas-J. Leipoldt, Die Religionen in der Umwelt des Christentums: Bilderatlas zur Religionsgeschichte. Leipzig 1926-1930. Διὰ περισσοτέρων βιβλιογραφίαν δρα: Karl Baus-Hubert Jedin, Handbuch der Kirchengeschichte. Band I: Von der Urgemeinde zur Frühchristlichen Grosskirche. Freiburg-Basel-Wien 1965 (Herder) I, 102-103. Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours. Publiée sous la direction de Augustin Flliche et Victor Martin, I: L'Église primitive par J. Lebreton et J. Zeiller, I, 11-62. Karl Müller, Kirchengeschichte. Tübingen 1941³, neubearbeitet in Gemeinschaft mit Hans Frh. von Campenhausen, I, XXV-XXXII. 3. 8-9. 33. 141. 146 κ.ά. Λεων. Φιλιππίδου, Ἰστ. τ. ἐποχῆς τῆς Κ.Δ. ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς. Ἀθῆναι 1958, ἴδια σ. 11, 235. 261. 262. 502 κ.π.ά.

κῶν εἰκόνων καὶ συμβολισμῶν, ἐπλούτισε τὸν λόγον καὶ κατέστησε τοῦτον βιωματικὸν στοιχεῖον ἐν τε τῇ σκέψει, τοῖς αἰσθήμασι, τοῖς βιώμασι, ταῖς παροιμίαις καὶ τῇ καθόλου ζωῇ καὶ δράσει τοῦ ἐκχριστιανισθέντος Ἑλληνος.

10. Τὴν ἀπλότητα τοῦ χριστιανικοῦ λόγου ἰδιαιτέρως ἔξαίρει ὁ Ἱερὸς Χρυσόστομος, ἐν οἷς λέγει: «Τί οὖν ὁ Παῦλος, φησίν, οὐκ ἐσπούδασε ταύτην — ἐννοεῖ τὴν τοῦ λόγου δύναμιν — αὐτῷ κατορθωθῆναι τὴν ἀρετήν, οὐδὲ ἐγκαλύπτεται ἐπὶ τῇ τοῦ λόγου πενίᾳ, ἀλλὰ καὶ διαρρήδην ὁμολογεῖ ἰδιώτην ἔαυτὸν εἶναι, καὶ ταῦτα Κορινθίοις ἐπιστέλλων, τοῖς ἀπὸ τοῦ λέγειν θαυμαζομένοις καὶ μέγα ἐπὶ τοῦτο φρονοῦσιν;». Τὴν ἀπορίαν πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ λόγου διὰ τὸν χριστιανὸν ρήτορα εἶναι τὸ ἄριστον μέσον ἐπιδράσεως, οἱ αἱρετικοὶ ἐκάλουν «τὸν οὐκ ἡσκημένον τὴν τῶν ἔξωθεν λόγων τερθρείαν ἰδιώτην. Αὐτὸς ὁ Παῦλος ὁμολογεῖ «λέγων τῷ λόγῳ ἰδιώτης εἶναι, ἀλλ᾽ οὐ τῇ γνώσει». Καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθησι κατὰ τὸν ὠραιότατον καὶ οἰκεῖον τῇ προσωνυμίᾳ του τρόπον ἐπιχειρήματα διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ρητορεία τῶν Ἑλλήνων θαυμάζεται ὡς καλλιλογία, ἀλλ᾽ ἡ ἀπλότης τῶν λόγων τοῦ Παύλου εἶναι πολὺ καὶ ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς ἀποκαλυπτικῆς θείας γνώσεως, τῶν ἐν τῇ ἐκφράσει κεκρυμμένων Μυστηρίων τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῇ καὶ τῆς ἀποδιδομένης ἐκ τῆς ἀπλῆς φράσεως ἀνακαινιστικῆς χάριτος. Λέγει περαιτέρω ὁ Ἱερὸς Χρυσόστομος: «Ἐγὼ δὲ εἰ μὲν τὴν λειότητα Ἰσοκράτους ἀπήγτουν καὶ τὸν Δημοσθένους ὅγκον καὶ τὴν Θουκυδίδου σεμνότητα καὶ τὸ Πλάτωνος ὑψος, ἔδει φέρειν εἰς μέσον τούτων τοῦ Παύλου τὴν μαρτυρίαν· νῦν δὲ ἐκεῖνα μὲν πάντα ἀφίημι καὶ τὸν περίεργον τῶν ἔξωθεν καλλωπισμόν, καὶ οὐδέν μοι φράσεως οὐδὲ ἀπαγγελίας μέλει. Ἀλλ᾽ ἔξέστω καὶ τῇ λέξει πτωχεύειν καὶ τὴν συνθήκην τῶν ὀνομάτων ἀπλῆν τίνα εἶναι καὶ ἀφελῆ, μόνον μὴ τῇ γνώσει τις καὶ τῇ τῶν δογμάτων ἀκριβείᾳ

ιδιώτης ἔστω»⁶⁷. Γρηγόριος δὲ ὁ Νύσσης⁶⁸, ἐν τῷ Κατὰ Εὐνομίου ἔργῳ αὐτοῦ καταφέρεται ἐναντίον τῶν ἐξεζητημένων σχημάτων τοῦ λόγου τοῦ Εὐνομίου, διαστρεφόντων τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀληθοῦς Πίστεως, λέγων τὰ ἀξιολογώτατα ταῦτα, αὐτὸς ὁ εἶπερ τις ἔτερος γνώστης τῶν «μορφῶν» καὶ ἐκφράσεων καὶ τὴν σύνθεσιν τοῦ λόγου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κάλλιον πάντων γνωρίζων. Ὁ Εὐνόμιος, λέγει ὁ Γρηγόριος, «ἔαυτὸν εἰς τοῦτο προήγαγεν, ὥσπερ τις τῶν ἐπὶ σκηνῆς θαυμαστοποιούντων διὰ παραλλήλων καὶ ἴσοκώλων, ὅμοιοφώνων τε καὶ ὅμοιοκαταλήκτων ρημάτων, οἷόν τισι κροτάλοις τῷ τῶν λεξιδίων ρυθμῷ διακυμβαλίζων τὸν λόγον. Τοιαῦτα γάρ ἔστι μετὰ πολλῶν ἑτέρων καὶ τὰ ἐν προοψίοις αὐτοῦ τερετίσματα, τὰ βλακώδη ταῦτα καὶ παρατεθρυμμένα σωτάδεια, ἃ μοι δοκεῖ τάχα μηδὲ ἡρεμαίῳ διεξιέναι τῷ σχήματι, ἀλλ᾽ ὑποκροτῶν τῷ ποδὶ καὶ ἐπιψοφῶν τοῖς δακτύλοις λιγυρῶς ἄμα πρὸς τὸν ρυθμὸν ἐπιφθέγγεσθαι καὶ λέγειν, τὸ καὶ μηδὲν ἔτι δεήσειν, μήτε λόγων ἑτέρων, μήτε πόνων δευτέρων». Εἰς ἀντίθεσιν τοῦ ἐξεζητημένου καὶ πολυπλόκου, ἀλλ᾽ ἀνουσίου λόγου τοῦ Εὐνομίου, φέρει ὁ Γρηγόριος τὸν ἀπόστολον Παῦλον, ὡς ὑπόδειγμα ἀπλοῦ, ἀλλὰ καὶ βαθυστοχάστου χριστιανικοῦ λόγου ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ: «ἐπεὶ καὶ ὁ γνήσιος ὑπηρέτης τοῦ λόγου Παῦλος, μόνη τῇ ἀληθείᾳ κοσμούμενος, αὐτός τε ταῖς τοιαύταις ποικιλίαις αἰσχρὸν φέτο κατασχηματίζειν τὸν λόγον καὶ ἡμᾶς πρὸς τὴν ἀλήθειαν μόνην ἀφορᾶν ἐξεπαίδευσε, καλῶς καὶ προσηκόντως τοῦτο νομοθετῶν». Καὶ εὐθὺς κατωτέρω, αὐστηρῶς καὶ πάλιν ἐλέγχων τὸ περιττὸν καὶ ἀερῶδες τῶν ἐπιπλάστων λέξεων τοῦ Εὐνομίου, λέγει: «τοσοῦτον ἐν τῷ θηνῶνι τούτῳ τῶν λόγων τὸ περιττόν τε καὶ ἀχυρῶδές ἔστιν, ὡς ἐγγὺς εἶναι τοῦ μηδόλως νομίζειν ἐν πᾶσι τοῖς εἰρημένοις ὑπ' αὐ-

67. Χρυσ., Περὶ Ἱερωσύνης, Λόγ. IV, 6, Migne, PG 48, 669.

68. Γρηγ. Νύσσης, Κατὰ Εὐνομίου, Λόγ. A', παρὰ Migne, PG, 45, 253.

τοῦ, πραγμάτων εἶναι τίνα ἢ νοημάτων ὑπόστασιν». Καὶ συμπεραίνει: «καὶ προσήκειν οἷμαι τὸν δόκιμον ἐργάτην — καὶ τὸν χειριστὴν τοῦ λόγου —, μὴ περὶ τὰ μάταια κατατρίβειν τὴν δύναμιν, ἀλλ᾽ ἐν οἷς ὁ πόνος τὸν καρπὸν ὅμολογούμενον ἔχει»⁶⁹.

11. Συμπερασματικῶς εἰς τὴν παροῦσαν γενικὴν θεώρησιν τοῦ θέματος δύναται νὰ λεχθῇ τοῦτο. Συγκινεῖ ἡμᾶς σήμερον ἡ ὑπέροχος ἀπλότης τῶν Εὐαγγελίων· συγκινεῖ ἡμᾶς ἡ ἐρασμία χάρις τῶν ἀφηγήσεων τῶν Συναξαρίων καὶ τῆς φανταστικῆς μυθιστοριογραφίας τῶν Ἀποκρύφων· συγκινεῖ ἡμᾶς ἡ ἀπλότης τῆς Διδαχῆς· συγκινεῖ ἡμᾶς ἡ λεπτεπίλεπτος ἀφέλεια τοῦ Ἐρμᾶ· συγκινεῖ ἡμᾶς τὸ ἔνθερμον συναίσθημα καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Ἰγνατίου πρὸς τὸν παθόντα Χριστόν. Εὰν τὰ βιβλία τῆς Κ.Δ. καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Συγγραφέων, ὡς καὶ ἐκεῖνα τῶν Συναξαρίων καὶ τῆς Ἀποκρυφικῆς Γραμματείας δὲν περιεβάλλοντο τὸ ἔνδυμα τοῦ ἀντανακλῶντος ἀπλότητα καὶ ἀφελότητα λεκτικοῦ ὄφους, οὕτε τὴν ἐπιτυχίαν μεταξὺ τοῦ πλήθους, μεταξὺ τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου θὰ εἶχον, οὕτε καὶ τὴν διὰ παντὸς εὔμενη ἀξιολόγησιν ὑπὸ τῶν κριτικῶν τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας θ' ἀπελάμβανον.

12. Ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ Β' αἱ. οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν νέα προβλήματα. Ο σκοπὸς τῆς παγκοσμιότητος τῆς Νέας Θρησκείας, κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτῆς, ἔδει παντὶ σθένει νὰ ἐκπληρωθῇ. Ἀλλ' ἡ θερμὴ γλῶσσα τῆς ἀγάπης, ἡ πρὸς τὰ πλήθη, ἀπευθυνομένη, ἀπέκλειε τὴν μεμορφωμένην τάξιν, τὴν καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνον, ὅπως ἐλκύσῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν Πίστιν. Εὰν οἱ Ἀπολογηταὶ τοῦ Β' καὶ Γ' αἱ. ἔγραφον μὲ τὴν αὐτὴν ἀπλότητα τὰ ἔργα αὐτῶν, ἄτινα ἀπηνθύνοντο εἰς τὸν Ρωμαῖον αὐτοκράτορα ἢ τὴν Σύγκλητον καὶ τὴν μεμορφωμένην Ἑλληνικὴν καὶ Ρωμαϊκὴν δημοσίαν γνώμην, ἀσφαλῶς τότε θὰ

69. Αὐτόθι, 45, 253 B-D.

ἥτο ἀπίθανον τὰ ἔργα τῶν Ἀπολογητῶν ἵδια νὰ εῦρισκον ἀπήχησιν ἀπὸ ἐκείνους, πρὸς οὓς ἀπηνθύνοντο. Ἐὰν δέ τινες ἐκ περιεργείας ἀνεγίνωσκον ταῦτα, θὰ συνῆγον τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Θρησκεία δὲν ἥτο ἡ Ἀνατολικὴ δεισιδαιμονία δι' ἀπαιδεύτους. Ἐκ τῶν ἀποκρύφων «Πράξεων Φιλίππου τοῦ ἀποστόλου δτε εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἄνω»⁷⁰ πληροφορούμεθα, ὅτι ὁ Φίλιππος συναντήσας ἐν Ἀθήναις τοὺς «φιλοσόφους», ἤρωτήθη παρ' αὐτῶν τί τὸ «νέον» κομίζει. Οὗτος ἀπήντησεν: «Ἐγώ μὲν ἀγαπῶ, ὃ ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος, καὶ μακαρίζω ὑμᾶς εἰρηκότας ὅτι ἀγαπῶμέν τι καινότερον. Καὶ γὰρ παιδείαν ὅντως νέαν καὶ καινὴν ἡνεγκεν ὁ Κύριος μου εἰς τὸν κόσμον, ἵνα πᾶσαν ἔξαλείψῃ κοσμικὴν παίδευσιν». Μὲ τοιαύτας ἀντιλήψεις ἥτο ἀδύνατον νὰ ἐλκυσθῇ εἰς τὴν Νέαν Θρησκείαν ὁ πεπαιδευμένος κόσμος τῆς περὶ ἥσ δ λόγος ἐποχῆς καὶ οὕτε ἐπίσης ἥτο δυνατὸν νὰ ἐπέλθῃ καὶ πραγματοποιηθῇ ἡ προσέγγισις Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ.

13. Ἐπρεπε λοιπὸν τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα τῆς πρωτογενοῦς Χριστιανικῆς Γραμματείας νὰ μεταβληθοῦν, χάριν τῆς ἀνωτέρας καὶ πεπαιδευμένης τάξεως. Ἀλλως θὰ ἔξηκολούθει ἡ Ἐθνικὴ ἀντίληψις θεωροῦσα τοὺς χριστιανοὺς τοῦτ' αὐτὸ «βαρβάρους» ἥ καὶ tertium genus. Ὡφειλε λοιπὸν ἡ μεμορφωμένη τάξις τῶν χριστιανῶν, πέραν τῆς χρήσεως ἀπλοϊκῶν μέσων διεγέρσεως τοῦ συναισθήματος τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων πρὸς προσέλκυσιν αὐτῶν εἰς τὴν Νέαν Πίστιν, τὴν Θρησκείαν τῆς Ἀγάπης, νὰ καταστήσῃ καὶ λογικῶς ἀποδεκτὴν ταύτην διὰ τῆς «φιλοσοφικῆς» ἀναπτύξεως τῶν «μυστηριακῶν» Ἀληθειῶν της. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ δόγματος καὶ τῆς Λατρείας, τῇ βοηθείᾳ τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν λογικῆς

70. *Acta Apostolorum I*, ed. R. A. Lipsius, 1891-2, ed. M. Bonnet, 1898 (ἀνατύπωσις 1959). Hennecke-Schneemelcher, Neutest. Apokryphen I. 194. II, 28. 44.

έρμηνείας τούτων, ήνάγκασε τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς νὰ χρησιμοποιήσουν, ώς πρώτιστον καὶ βασικότατον μέσον πρὸς τοῦτο, γλῶσσαν ὑψηλοτέραν καὶ ὑφος ἀνώτερον, περιβεβλημένον τὸ ἔνδυμα τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιχειρηματολογίας, διὰ νὰ εὕρῃ τὴν δέουσαν ἀνταπόκρισιν παρὰ τοῖς μεμορφωμένοις Ἑλλησιν ἡ Νέα Θρησκεία. Αἱ κοσμοπολιτικαὶ ἰδέαι ἥρξαντο διὰ τοῦ ἐπικρατοῦντος Συγκρητισμοῦ νὰ ἐπιδροῦν καὶ ἐπὶ τῆς Θρησκείας, νὰ προσφέρουν δὲ ἔδαφος φιλικωτέρας συναντήσεως Ἐλλήνων καὶ Χριστιανῶν· ἡ δὲ περιφρονητικὴ θέσις τῶν πρώτων ἐναντὶ τῶν «βαρβάρων Γαλιλαίων», ὡς σκωπτικῶς ὠνόμαζον οἱ πεπαιδευμένοι Ἐλληνες τοὺς Χριστιανούς, διὰ τῆς σοβαρᾶς Ἀπολογητικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἐν γλώσσῃ ὑψηλοτέρᾳ καὶ νοήμασιν οἰκείοις τοῖς εἰς φιλοσοφικὰς πτήσεις εἰθισμένοις, προύλειανον τὸ ἔδαφος τῆς συναντήσεως τῶν δύο κοσμοθεωριακῶν μεγεθοτήτων, Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ηὗξησαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πρώτου ὑπὲρ τῆς Νέας Θρησκείας, ἡ δὲ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέβη, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, μείζων καὶ βαθυτέρα. Ἄλλ' ἡ ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπραγματοποιήθη πολλοὺς αἰῶνας ὕστερον. Ἡ δὲ ἐπελθοῦσα συμφιλίωσις ἐπραγματοποιήθη ἄνευ ἀλλοιώσεως ἢ πολλῷ ἡττον ἀπορροφήσεως οὐδετέρας τῶν δύο μεγεθοτήτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀμοιβαίως τῶν ἐκατέρωθεν ἀξιῶν. Καὶ ἔκτοτε ἡ Ἐλληνικὴ διανόησις συμβαδίζει μετὰ τῆς χριστιανικῆς καρδίας. Διὰ δὲ τῆς συνεργασίας ἀμφοτέρων ἐπετεύχθη τὸ μεγαλειώδες ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας τοῦ ὁρθῶς καὶ δικαίως καλουμένου Ἐλληνο-Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ, πρωτοπόροι καὶ πρωτεργάται τοῦ ὅποίου ὑπῆρξαν, — δίκαιοι εἶναι νὰ λεχθῇ —, οἱ μεγάλοι σκαπανεῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥτοι οἱ μεγάλοι Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς, οἱ ἀπὸ τοῦ Β' μέχρι καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος του Ε' αἰῶνος διαλάμψαντες.